

१९०२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - अदोश

सं. क्र.

५४८

REFBK-0000070

११०२ ॥ श्रीः ॥

प. २१

प. १४०२

श्रीशुकचरित्र.

१४०२

हा ग्रंथ

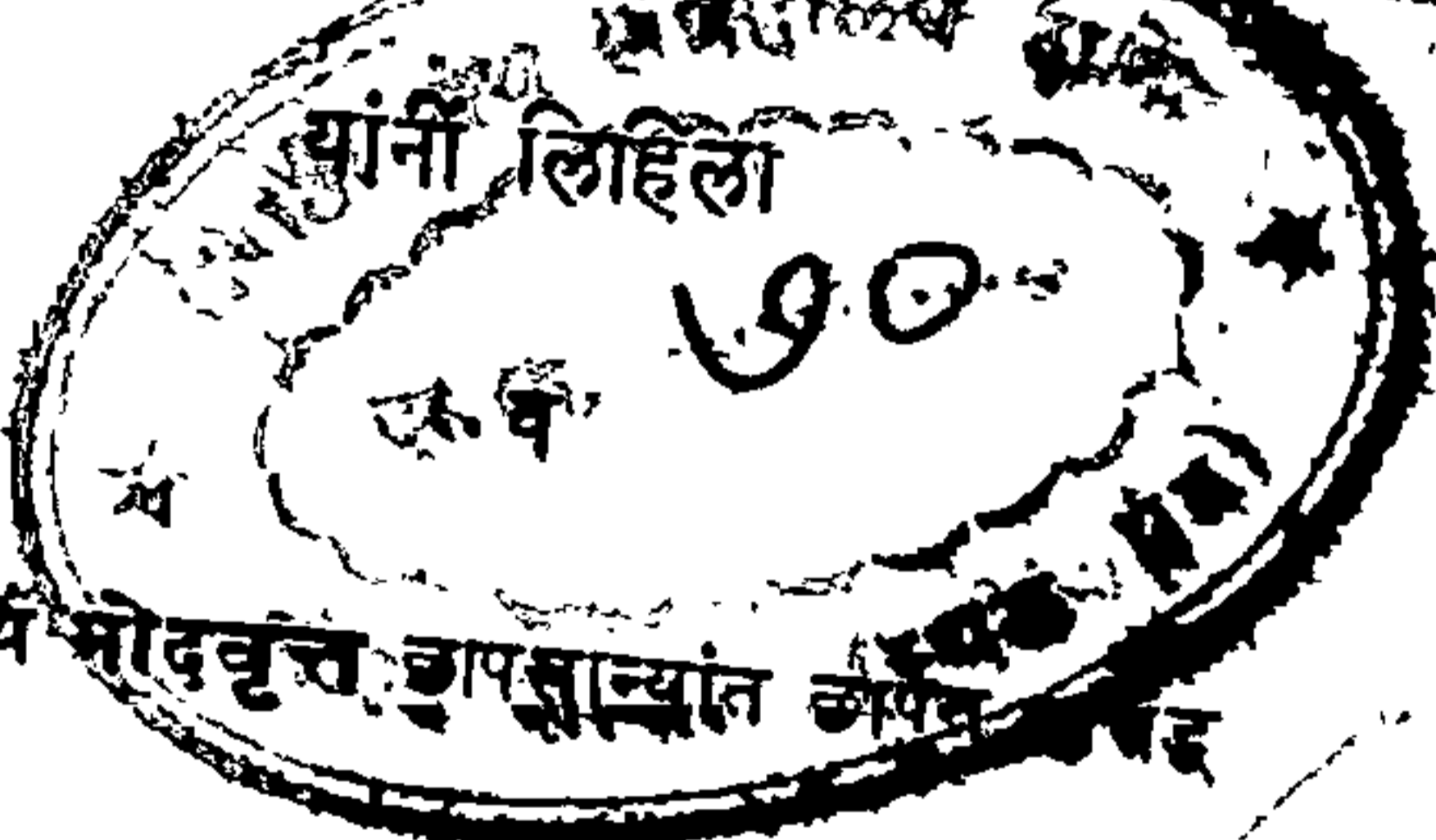

(सप्तश्लो)

मट.

वरण, पंचदशी-

विवरण इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते

कार्तिक वद्य ११ शके १८२५.

किंमत ८ आणे.

(ग्रंथकाराने या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क राखून
ठेविले आहेत.)

प्रस्तावना.

परमपूज्य शुकाचार्यांचें चरित्र ज्या हृदयस्थ नियं-
गाच्या अप्रतिम कृपेमुळें मला लिहिण्याची स्फूर्ति झाली,
माला अति विनयानें प्रणाम करणें हें माझें आद्य कर्तव्य
आहे, असें मी समजतो. 'निरतिशयसामर्थ्यावान् ईश्वर
क्यालाही बृहस्पति करितो' असें जें ह्मणतात त्याचा,
इत्या स्थितीकडे व संस्काराकडे लक्ष्य दिलें कीं, कांहींसा
अनुभव येतो. अशाप्रकारचे ग्रंथ माझ्यासारख्या अप्रबु-
द्धाच्या हातून शेवटास जाणें हें एक ईश्वरी लीलेचेंच
द्योतक आहे.

देवीभागवतांतील श्रीशुक्रांचें आख्यान वाचल्यावर तें
सोप्या मराठी भाषेंत लिहून महाराष्ट्रांतील स्त्रीपुरुषां
अर्पण करावें अशी एके दिवशीं मला सृष्टज इच्छा झाली.
निचा बुद्धीवर परिणाम होऊन तिनें माझ्या जड इंद्रि-
या प्रेरणा केली व त्यांनीं तिच्या आज्ञेप्रमाणेंच संस्कार-
ानें अंतःकरणांत राहिलेले हें चरित्र जड अक्षरांनीं
क्त केलें. पूज्य पुरुषांचें वर्णन केल्यानें बुद्धीचे दोष
होत असतात, असें पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलेले
आहे. त्यावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून मी केवळ स्वार्थाकरितां या
कृत्यास प्रवृत्त झालों आहे. शिवाय आजकाल लोकांची
प्रवृत्तिच अशी झाली आहे कीं, त्यांना कथापुराण-
भ्रवण करण्यापेक्षां गद्यात्मक ग्रंथ वाचणें अधिक आवडतें.

पुराणाला क्षणभर जाऊन बसण्यापेक्षां एकादें व्याख्य ऐकण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति अधिक होते. हा जरी केव कालमहिमा आहे तरी त्याच्या अनुरोधानें वागल् वांचून व्यवहारांत तरी गत्यंतर नाही.

शुकाचार्यांचें पुराणांत जैवढें आख्यान आहे तेवढेंच येथें देण्याचा मूळ संकल्प होता. पण सांप्रतकाळीं बहुतेक मराठी वाचकांचा कादंबऱ्या व नाटके वाचण्याकडेच विशेष ओढा असल्याचें मनांत आल्यामुळें या चरित्रांत केवल पुराणोक्त कथाभागावरच भिस्त न ठेवतां मी कादंबरीच्या पद्धतीवर त्यांत शक्य तितकी रमणीयता आणली आहे. ह्यणजेच शाकुंतलाप्रमाणें किंवा विक्रमोर्वशीयाप्रमाणें यामध्यें मूळ कथेचा आधार मात्र घेऊन ठिकठिकाणीं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माचें यथाशास्त्र प्रतिपादन केलेलें आहे. शास्त्रांशीं विरोध न येईल अशाप्रकारें वर्णन करण्याचा जरी मी शक्य तितका प्रयत्न केला आहे, तरी माझ्या अज्ञानामुळें त्यांतही असंख्य दोष राहिले असतील हें मी जाणून आहे. पण प्रेमळ वाचक दोषांचें निरीक्षण करून ते मला निर्भीडपणें कळवितील अशी मी आशा करून आहे. दोष दाखविल्यावांचून मला समजणार नाहीत. कारण, कोणत्याही प्राण्याला त्याची कृति निर्दोषच वाटत असते.

मनोरंजन व धर्मज्ञान व्हावें; ईश्वराविषयीं शुद्ध भक्ति वाढावी; उन्मार्गापासून लोकांनीं निवृत्त व्हावें; व्यक्तीचें, राष्ट्राचें व समाजाचें हित व्हावें; वर्णाश्रमव्यवस्था अबाधित रहावी; प्रत्येकानें आपापल्या धर्माचें आदरपूर्वक

आचरण करावें व त्यामुळे सर्वांचे ऐहिक व पारलौकिक कल्याण व्हावें हा पुराणांचा मूळ उद्देश आहे. पण विधर्मी लोकांच्या मनसोक्त, कुत्सित व अज्ञानप्रचुर प्रलापामुळे आणि दुरभिमान, अश्रद्धा, पूर्वजांविषयीं तुच्छ बुद्धि व अज्ञान या आमच्या दोषांमुळे तो आजकाल सफल होईनासा झाला आहे. सध्यां प्रत्येक वैदिकधर्मीय पोटाच्या मार्गे लागलेला असून जणुं काय त्याला आपल्या परमपूज्य पूर्वजांनीं आपल्या नित्य कल्याणाकरितां काय तजवीज करून ठेविली आहे हे माहीतच नाहीसं झालें आहे. आपल्या वंशांत उत्पन्न होणारांचे कल्याण व्हावें झणून यथाशक्ति तजवीज करणें हे पूर्वजांचे कर्तव्य आहे व ते त्यांनीं योग्य रीतीनें केले कीं, त्यांचे काम झालें. पुढें त्या तजवीजाचा शहाणपणानें योग्य उपयोग करून घेणें हे पुढील पिढींचे काम आहे. ते जर त्यांनीं न केले व त्यामुळे त्यांची हानि झाली तर त्याबद्दल पूर्वज अपराधी ठरत नसून त्यांचे वंशज अपराधी ठरत असतात. आमच्या पूज्य पूर्वजांनीं आमच्याकरितां जी व्यवस्था करून ठेविली आहे ती खरोखरच अतिशय शहाणपणानें व मोठ्या कनवाळुपणानें केलेली असल्यामुळे तिचा जरी आह्मी असंख्य पिढ्या लाभ घेतला तरी ती क्षीण होणार नाही किंवा विघडणार नाही अशी आहे. पण एकाद्या दुर्दैवी व व्यसनी कुलदीपकाला जशी वडिलांची व्यवस्था निरुपयोगी वाटते, तशी ती आह्मांस आज कुचकामाची वाटत आहे; व त्यामुळे त्या उत्तम व्यव-

स्थेचा उपयोग करून घेण्याची आह्मांस बुद्धि होत नाही. आमची खरोखरचु जर कशानें हानि होत असेल तर ती पूर्वाजांविषयीं, त्यांच्या कृतीविषयीं, श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माविषयीं व वर्णाश्रमाचाराविषयीं व्यक्त होत असलेल्या आमच्या अनादरानेंच होत आहे. या विस्तृत भारतवर्षांत जोंपर्यंत वर्णाश्रमव्यवस्था उत्तम प्रकारें प्रचलित होती तोंपर्यंत आह्मी ऐहिक व पारलौकिक सुखाच्या शिखरावर जाऊन बसलों होतो. पण जसा जसा तिचा आह्मीं अन्वेष करूं लागलों तसे तसे क्रमानेंच खालीं आलों. सांप्रतकालीं जी अवस्था आह्मां वैदिकांना प्राप्त झाली आहे ती तरी अधोगतीची परमावधि आहे असें नाहीं. अजूनही जर आह्मी जागे न झालों तर याच्याही अजून किती खालीं जाऊं याची कल्पना करवत नाहीं. ' ज्या प्राण्याला स्वतःविषयीं व स्वतःच्या पूर्वजांविषयीं आदर वाटत नाहीं तो पशु ' असें एका कवीनें ह्मटलें आहे; व तें अक्षरशः खरें आहे असें मला वाटतें. आह्मी मनुष्याच्या आकाराचे आहोंत; हें निःसंशय आहे. पण मानुष कृत्ये आमच्या हातून होतात कीं नाहीं हा प्रश्न आहे व तीं जर होत नसतील तर आकारानें आह्मी मनुष्य असलों काय व पशु असलों काय सारखेंच ! पशूंना धर्म नसतो; पूर्वजांचा अभिमान नसतो; वर्णाश्रमाचार नसतो व शिष्टाचाराचें बंधन नसतें. आह्मीही जर तसेच झालों तर आमचें मनुष्य हें नांव गौण होईल. फार काय पण आह्मांस ' पशु ' हें सुद्धां नांव शोभणार नाहीं.

कारण, ते जरी अज्ञ अंसले तरी त्यांना स्वजातीचा एक प्रकारे अभिमान असतो व आहारविहारामध्ये ते फार नियमित असतात. पण आमची स्थिति तशी नाही. आह्मी थोड्याशा ऐहिक स्वार्थाकरितां हवे तें करण्यास तयार होतो. शर्तूहरींच्या जातिर्यातु रसातलं इत्यादि उक्तीप्रमाणे आमची आज अवस्था झाली आहे. शिवाय बकवृत्ति (दांभिक) लोक, ही संधि साधून, आह्मांला ह्या हीन स्थितीपासूनही च्युत करूं पहात आहेत. आज हजारों वर्षांपासून चालत आलेल्या शास्त्रोक्त रूढीला अन्यथा ठरवून अगोदरच जामिनदोस्त झालेल्या आह्मां दुर्दैव्यांना ते अधिक परावलंबी करण्याचा दीर्घ प्रयत्न करीत आहेत. खरोखरच ' भल्याचा काळ ह्मणजे दुर्जनाचा सुकाळ ' असे जें ह्मणतात तें खोटे नव्हे. तेव्हां असल्या प्रसंगी निदान ब्राह्मणांनीं तरी सावध न होणें ह्मणजे सर्व वैदिक धर्माचा नाश करणें होय. एक ब्राह्मण ज्ञाति शास्त्रोक्त रीतीनें धर्माचरण करूं लागली कीं, सर्व वर्णाश्रमव्यवस्था सुस्थित झाली असें निःशंकपणें समजण्यास कांहीं हरकत नाही. वैदिक धर्माचा खरोखरच जर कधीं नाश झाला तर त्याचा सर्व दोष ब्राह्मणांकडेच येणार आहे.

इत्यादि सर्व प्रकार ध्यानांत आणून मीं हा प्रयत्न केला आहे. कादंबरीप्रमाणें सामान्यतः करमणुक होऊन त्याबरोबरच वाचकाला श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्मांचें ज्ञान

१ धर्मशब्दांत नीति, शिष्टाचार, पुण्याचरण इत्यादिकांचा अंतर्भाव होतो.

व्हांवें या उद्देशानें मी थापुढें क्रमानें दाशरथि भरत, लक्ष्मण, हनुमान्, अर्जुन, भीष्म, कृष्ण, धर्म इत्यादि पवित्र व पुण्याचरणी पुराणोक्त पुरुषांचीं चरित्रेही लिहिणार आहे. संकल्प करणें एवढाच मनुष्याचा अधिकार असतो. तो सिद्धीस नेणें सर्वस्वी नियंत्याकडे आहे. ज्या सज्जनांना माझी ही कृति बरी वाटेल त्यांनीं माझ्या वर निर्दिष्ट केलेल्या पुस्तकांची एक एक प्रत घेण्याचें जरी मला आश्वासन दिलें तरी तें मी बहु समजेन.

असो. शुकाचार्यांचें चरित्र निरनिराळ्या पुराणांत निरनिराळ्या प्रकारें वर्णिलेलें आहे. भागवत हें पुराण शुकाचार्यांनीं परीक्षिताला सांगितल्याचें प्रसिद्ध आहेच. पण त्याचा देवीभागवतांतील त्यांच्या आख्यानांत कोठेंच उल्लेख नाही. परंतु तें त्यांनीं चारी आश्रमांच्या अनुष्ठानानें अष्टसिद्धि प्राप्त करून घेतल्यानंतर यदृच्छेनें इहलोकीं येऊन सांगितलें असावें असें समजणें सयुक्तिक दिसतें. कारण, भागवताच्या उपक्रमप्रसंगीं असें वर्णन आहे. शुकाचार्य बारा वर्षे मातेच्या उदरांतच होते. तिला फार त्रास होऊं लागला असतां व्यासांनीं त्यांना रागानें बाहेर पडण्याविषयीं सांगितलें व ते एकदम बारा वर्षांचे होऊनच बाहेर पडले अशी एका पुराणांत कथा आहे. ते बालब्रह्मचारी होते अशी त्यांची ख्याति असून शुकंभासंवाद तर आबालवृद्धांना माहीतच आहे. “ मी जन्मतःच सिद्ध होतो, त्यामुळें मी व्यासाश्रमांत न राहतां त्रैलोक्यांत कोठें तरी राहूं लागलों. पण त्यामुळें व्यासांना

महदुःख झालें. यास्तव, मी छायारूपानें त्यांच्या आश्रमा राहून स्वतःच्या आकारानें वाटेल तेथें रहातों. या छायारूप शुकालाच कीर्तिसंज्ञक कन्या व चार पांच पुत्र झाले. ” अशीही कथा आहे. देवीभागवतांतही शुकाचार्य अरणींतून उत्पन्न होतांच हां हां ह्यणतां बारा वर्षांचे झाले; त्यांना सर्व वेदविद्या न शिकवितांच आली; असा उल्लेख आहे. तात्पर्य, सर्व पुराणांतल्या आख्यायिकांची पूर्णपणें एकवाक्यता होणें जरा अशक्य वाटल्यामुळें किंवा आज माझा तेवढा अधिकार नसल्यामुळें मी या माझ्या प्रथम कृतीमध्येच त्यांच्या भरीस पडलों नाहीं. शिवाय आख्यायिका तात्पर्यतः धर्माचें प्रमाण होत असतात, असें शास्त्रकारांना मान्य आहे. यास्तव, विशेष विसंगतपणा न वाटेल अशा रीतीनें व परमपूज्य शंकराचार्य व कुमारिलभट्ट यांच्या मीमांसेला व धर्मशास्त्राला अनुसरून असें हें अल्प चरित्र मी लिहिलें आहे.

अलीकडील पद्धतीप्रमाणें या चरित्रांत शुकाचार्यांच्या कालाचा निर्णय करणें अवश्य होतें. पण तो केवळ कल्पनामयच होणें शक्य आहे. शिवाय पुराणांतील आख्यायिकांचा काल ठरविणें जरा अप्रयोजकही आहे; असें मला वाटतें. यास्तव, मी त्या भानगडींत पडलों नाहीं. ज्यांना कसा तरी काल ठरविण्यांतच पुरुषार्थ वाटत असेल त्यांनीं तें काम खुशाल करावें. याठिकाणीं मला एवढेंच सांगतां येण्यासारखें आहे कीं, हे आचार्य वेदान्ताचे प्रवर्तक होते. कारण, नारायण, ब्रह्मदेव, वसिष्ठ, शक्ति, परा-

शर, व्यास, शुक, गौडपाद, गोविंदयोगींद्र, शंकराचार्य, पद्मपाद, हस्तामलक, त्रोटक, सुरेश्वर इत्यादि वेदान्त-सांप्रदायी ईश्वरस्वरूप पुरुषांत यांचें नांव आहे.

असो. या माझ्या वेड्यावांकड्या कृतीनें तो सर्वनियंता ईश्वर प्रसन्न होवो अशी प्रार्थना करून, मीं हें पुस्तक ह्या निष्कारण परम आप्ताला प्रेमपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथकार.

श्रीशुकचरित्र.

प्रकरण १ लें.

७७

जन्मवृत्त.

श्रीसचिद्धन रामचंद्रचरणारविंदीं मस्तक ठेवून परमेश्वर-
प्रीतिद्वारा अंतःकरण शुद्ध व्हावें झणून मी हें श्रीशुका-
चार्यांचें चरित्र लिहितों.

पूर्वीं द्वापरयुगांत श्रीपराशर झणून एक सिद्ध मुनि
होऊन गेले. त्यांना कृष्ण नांवाचा एक मोठा विख्यात पुत्र
होता. त्याच्या मातेचें नांव सत्यवती असें होतें. ती एका द्वीपा-
मध्ये प्रसूत झाल्यामुळें तिच्या ह्या कृष्णसंज्ञक मुलाला
द्वैपायन असेंही झणत. हा पराशरांचा पुत्र नारायणाचा
सतरावा अवतार होय. ह्यानें कलियुगांत वैदिकधर्मीं जन
निर्बुद्ध, अल्पायुषी व विषयी होणार आहेत असें भविष्य
जाणून वेदांच्या शाखा केल्या. बुद्धादि नास्तिकांचें कलि-
युगांतील आचार्यांना सहज खंडन करितां यावें झणून
स्वतः वेदांतदर्शन केलें व शूद्र, स्त्रिया, संकर पावलेल्या

१ याला उत्तरमीमांसा असेंही झणतात. ही मीमांसा सूत्र-
रूप आहे. यांत पांचशें पंचावन्न सूत्रें आहेत व त्यांवर निरनि-
राळ्या काळीं झालेलीं अशीं एकंदूर चोवीस भाष्यें आहेत

जाति इत्यादिकांवर उपकार करण्याकरितां वेद व धर्म-शास्त्र यांनीं परिपूर्ण असें भारत व अठरा पुराणें केलीं. वेदांच्या शाखा केल्यामुळें त्यांना वेदव्यास असेंही ह्मणतात. या जगांत धर्म, शास्त्र, नीति, व्यवहार इत्यादिकां-विषयीं जेवढें-ह्मणून ज्ञान आहे तेवढें सर्व त्यांचें आहे. कारण, या वर सांगितलेल्या ग्रंथांत त्यांनीं त्याचा अक्षय सांठा करून ठेविला आहे. व्यास या नांवानें ते महर्षि आपल्या या भारतवर्षातील बालगोपाळांना ठाऊक आहेत. त्यांचा विवाह झाला नव्हता. बालपणापासून चवदा विद्यांच्या अध्ययनांत काल गेल्यामुळें त्यांना विवाहाविषयीं कधीं स्मरणही झालें नाहीं. या आमच्या वेदविद्येचा असाच प्रभाव आहे कीं, हिचा जो एकदां स्वीकार करितो त्याला जगांतील सर्व सुखें तुच्छ वाटूं लागतात. आमचे लोक ऐहिक सुखांचीं साधनें संपादन करण्यांत जे आज-काल इतके मार्गें पडल्यासारखे दिसत आहेत त्यांचें कारण ही अप्रतिम वेदविद्याच होय. या ईश्वरस्वरूप व्यासांनीं आपलीं अवतारकृत्यें संपविलीं असतां आपल्याला एक सर्वोत्तम पुत्र असावा असें त्यांना वाटलें. व्यासासारख्यांना आपला पुत्र आपल्यासारखाच विद्वान्, गुणी, जितेंद्रिय, प्रगल्भ, शांत, उदार व दीर्घायुषी असावा असें वाटणें साहजिक आहे. कारण, व्यवहारांतील सामान्य पुरुषांना सुद्धां माझ्याप्रमाणेंच माझ्या मुलानें व्यापारी व्हांवें; मोठी हुद्याची नोकरी करावी; द्रव्य मिळवावें; असलेलें वित्त संभाळावें; अन्य कोणाला त्याला हात लावूं

श्रीशुकचरित्र.

देऊं नये; असें वाटतच असते. राजाला आपला मुलगा राजा व्हावा असें वाटते; प्रधानाला त्यानें प्रधान व्हावें असें आवडते; विद्वानाला त्यानें विद्या संपादन करावी अशी इच्छा असते; इत्यादि प्रकार आपण नेहमीं पहात असतोच. या न्यायानें व्यासांसारख्या पुरुषाला चवदा विद्येमध्ये निष्णात असा आपणांस पुत्र असावा असें वाटणें युक्तच होतें. असो. अशा पुत्राच्या इच्छेनें त्यांनीं तपश्चर्या करण्यास आरंभ केला. मेरूच्या रमणीय शिखरावर जाऊन ते ध्यान करूं लागले. ते स्थळ जनरहित असल्यामुळे स्वभावतःच शांत होतें. एखाद्या मोठ्या लोकवस्तीच्या ठिकाणीं जसा सहज व क्षणोक्षणीं मनाला विक्षेप होत असतो तसा तेथें होत नव्हता. त्या निर्जन अरण्यामध्ये सामान्य मनुष्याला जरी मोठी भीति वाटणें साहजिक होतें, तरी व्यासांसारख्या 'आत्मवत् सर्व भूते' मानणाऱ्यांना व्याघ्र, सिंह, सर्प इत्यादि दुष्ट प्राण्यांची भीति वाटत नव्हती व त्यामुळे त्यांना ते जंगल मंगलरूप भासूं लागलें. पृथ्वी, उदक, अग्नि, वायु व आकाश यांच्यासारख्या वीर्याचा मला पुत्र व्हावा अशी दृढ भावना धरून त्यांनीं त्या विविक्त (एकांत) स्थळीं ईश्वराचें ध्यान करण्यास आरंभ केला. शंभर वर्षेपर्यंत त्या मुनीनें आहार सुद्धां केला नाही. ईश्वराच्या ज्ञानस्वरूपाचें सतत चिंतन करीत

१ तपश्चर्येच्या योगानें प्राण्याला पाहिजे तें संपादन करितां येतें; असा शास्त्राचा सिद्धांत आहे. वैयकांत रुच्छूचांद्रायणादि व्रते, उपासना, तप इत्यादिकांच्या योगानें भयंकर रोग सुद्धां बरे होतात असें सांगितलें आहे.

राहिल्यामुळें त्यांना बाह्य सृष्टींत काय चाललें आहे व ध्यान करावयास लागल्यापासून केवढा काळ निवून गेला हेंही समजलें नाहीं. ह्याप्रमाणें पुत्राच्या इच्छेनें त्यांनीं घोर तपश्चर्या केली असतां त्यांची अंगकांति अतिशय वाढली; ते अग्नीसारखे देदीप्यमान दिसूं लागले; इंद्रादि देवांनाही त्यांच्याकडे पाहवेना व त्या स्थळीं राहणाऱ्या सर्व प्राण्यांना त्यांची भीति वाटूं लागली. वस्तुतः श्रीव्यास जरी ध्यानस्थ होते व कोणत्याही प्राण्याला आपल्यापासून पीडा न व्हावी अशी त्यांची मनापासून इच्छा होती, तरी तपश्चर्येमुळें त्यांच्या शरीरावर जें ' एकप्रकारचें ' तेज आलें होतें त्याच्या योगानें प्राण्यांना त्रास होऊं लागला. शेवटीं तपश्चर्येनें प्रसन्न झालेले भगवान् शंकर त्या ठिकाणीं प्रगट झाले. व्यासांना देहाचेंही भान नाहीं असें पाहतांच त्यांना फार समाधान वाटलें आणि योगनिद्रेंत स्वस्थ असलेल्या त्या व्यासरूपी नारायणाला त्यांनीं स्पर्श करून जागें केले. ज्या ईश्वराला इतके दिवस मी अंतःकरणांत पाहत होतो तोच हा नियंता आज प्रत्यक्ष माझ्यासमोर उभा आहे असें पाहतांच व्यासांना धन्यता वाटली. आनंदानें त्यांच्या हृदयाला भरतें आलें; प्रेमाश्रूंनीं त्यांचे नेत्र भरले व अनन्य भावानें त्यांनीं त्या जगच्चालकाचे पाय घट्ट धरिले. त्यांची अशी अप्रतिम भक्ति व अवर्णनीय विनय पाहून शंकरांनाही मोठें नवल वाटलें. कारण, विद्वत्तेचा विनय हा जरी एक धर्म आहे तरी तो क्वचित् भ्रादळतो आणि विद्वत्तेच्या ठिकाणीं भक्तीचा लेश

श्रीशुकचरित्र.

असणें ही तर जवळ जवळ अलौकिकच गोष्ट होऊन राहिली आहे. त्यामुळे व्यासासारख्या अलौकिक विद्वानाच्या ठिकाणी असामान्य भक्ति व विनय पाहून शंकरांना आश्चर्य वाटणें युक्तच होतें. असो. शंकरांनी त्यांच्या मस्तकीं हात ठेविला व हात धरून त्यांना वर उठविलें आणि ह्मणाले “ वा सत्यवतीपुत्रा, मी तुझ्या या दीर्घ तपश्चर्येनें प्रसन्न झालों आहे. मी सर्वज्ञ असल्यामुळे मला तुझा इष्ट हेतुही समजला आहे. व्यासा, अत्यंततेजस्वी, ज्ञानी, आपल्या कुलाची कीर्ति वाढविणारा, सर्व लोकांना आवडणारा, महाबुद्धिमान् व अति सात्त्विक स्वभावाचा असा तुला एक पुत्र होईल ”. हें त्या ईश्वराचें भाषण श्रवण करितांच कृतज्ञताबुद्धीनें व्यासांनीं त्यांचे पुनः पाय धरिले व “ महाराज, मी धन्य आहे; माझा जन्म सफल झाला; मी कृतकृत्य झालों; मला माझ्या प्रयत्नाचें फल मिळालें ” इत्यादि भाषण केले. नंतर शंकरांनीं त्यांना आपल्या आश्रमीं जाण्यास सांगितलें व ते स्वतः कैलासपर्वतावर निघून गेले.

इकडे व्यास आपल्या आश्रमांत परत आल्यावर पूर्वीप्रमाणें अग्नि संपादन करण्याकरितां ते अरणीचें मंथन करूं

१ यतीवांचून इतर आश्रमांतल्या लोकांना अग्निचयन (सतत अग्नि राखणें) अवश्य आहे. कांहीं अडचणीमुळे तें अशक्य झाल्यास त्याचा समिधेमध्ये समारोप करून ती समिधा तरी त्यांनीं जवळ राखणें अवश्य आहे. अडचणीचा काल निघून गेल्यावर अरणीचें मंथन करून ह्य० त्या एकमेकांवर घांसून त्याला उत्पन्न करावें लागतें. अरणीच्या घासण्यालाच अग्नि मंथन असें ह्मणतात.

लागेल. तें करीत असतांना त्याच्याकडे पाहूनच त्यांच्या मनांत असा विचार आला:— “अग्नीच्या उत्पत्तीला जशी अरणीची व मंत्रांची आवश्यकता असते तशीच पुत्रोत्पत्तीला क्षेत्ररूप मातेची व बीजरूप पित्याची आवश्यकता आहे. पण मला तर स्त्री नाही. तेव्हां शंकराचा वर खरा कसा होणार ? विवाह करण्याविषयीं मनांत आणावें तर गुणवान्, रूपवान्, कुलीन, पतिव्रताधर्म पाळणारी अशी कन्या कोठें मिळेल ? बरें, जरी एवढी योग्य कन्या मिळाली तरी शृंखलेप्रमाणें असलेल्या स्त्रीचा माझ्यासारख्या ज्ञानी पुरुषानें कसा स्वीकार करावा ? दक्ष, सद्गुणी, पुत्रवती अशी स्त्री मिळणें हें एक भाग्याचेंच लक्षण होय आणि जरी कोणाला तशीही स्त्री मिळाली तरी ती त्याच्या स्वभावसिद्ध वृत्तीला थोडा तरी आळा घालतेच. आतां तो जर वाईट वृत्तीला घातला तर त्यापासून ऐहिक व पारलौकिक हित होतें. पण जर कां तो चांगल्या वृत्तीला न समजतांही पडला तर मात्र मोठी हानि होत असते. तात्पर्य, स्त्री हा एक पुरुषाला प्रतिबंध होय. श्रीशंकरासारखा निःस्पृह व सर्वज्ञ परमेश्वर सुद्धां जर कामिनीच्या पाशांत बद्ध झाला तर माझ्यासारख्या पामराची काय कथा ? तात्पर्य, गृहस्थाश्रम हा अति कठिण आहे. मला पुत्र न झाला तरी पतकरेल. पण तो कष्ट देणारा स्त्रीपरिग्रह नको. कारण, एक विवाह करितांच अनेक काळ-

१ घुसळण्याची रवि.

२ पत्नीला सुख देणारी; त्याच्या सदा अज्ञेय वागणारी.

ज्यांनीं प्राणी परतंत्र होऊन जात असतो ". असा विचार करून त्यांनीं विवाह न करण्याचा निश्चय केला व पूर्वी-प्रमाणे अग्नीकरितां अरणीचें मंथन सुरू केलें. इतक्यांत घृताचीनामक अत्यंत सुस्वरूप अशी एक अप्सरा त्यांना समोर दिसली. तिला पहातांच व्यासांचें मन अति चंचल झालें. जरी ते दृढनिश्चर्या व महातपस्वी होते तरी संकल्पानें त्यांनाही कांहीं वेळ परस्वाधीन करून सोडिलें. पण त्यांनीं आपल्या त्या अनावर मनाला पुनः स्वाधीन करून घेतलें व ते आपल्या पूर्व उद्योगाला लागले. इकडे व्यासांच्या मनांत कुकल्पना आली आहे असें समजतांच घृताचीला मोठी लज्जा वाटली व तिनें आपलें मनुष्यरूप टाकून एकदम शुक्याचें रूप धरलें. घृताचीला व्यासांची भाति वाटल्यामुळेच तिनें हें रूपांतर केलें होतें. शुक्याचें रूप घेऊन ती भयभीत झालेली स्त्री पळून गेली आहे असें पहातांच त्यांना मोठें आश्चर्य वाटलें व ते त्याविषयींच चिंतन करू लागले. त्या तपस्वी ऋषीनें जरी आपलें मन मोठ्या धैर्यानें कांहीं वेळ स्वाधीन ठेविलें होतें तरी चिंतनाच्या योगानें विक्षिप्त झालेलें तें मन त्यांना पूर्णपणें आवरतां येईना आणि त्यामुळे त्यांच्या शरीरावर अनिष्ट परिणाम झाला. असो. तरी सुद्धां त्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष्य करून अर-

१ या ठिकाणीं व्यासांच्या अवस्थेविषयी व शुक्यांच्या उत्पत्तीविषयीं कांहीं व्यावहारिक प्रकार वर्णिलेला आहे. पण तो विद्यार्थी व स्त्रिया यांना विशेष उपयुक्त नसल्यामुळे येथें अधिक स्पष्ट केला नाही.

णीचें मंथन मोठ्या जोरानें चालविलें. पुष्कळ वेळ जोरानें मंथन करूनही अग्नि उत्पन्न न झाल्यामुळें व्यासांना जरा खेद वाटला. पण ते उत्तम पुरुष असल्यामुळें हताश न होतां त्यांनीं आपला उद्योग तसाच चालूं ठेविला. कारण, जे उत्तम पुरुष असतात ते आरंभिलेलें कार्य अनेक विघ्नें आलीं तरी शेवटास नेल्यावांचून रहात नाहींत. बऱ्याच वेळानें अग्नि उत्पन्न होण्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं. अर्थात् व्यासांना समाधान वाटलें. आपण एकादें कृत्य केल्यावर त्याच्या फलाचीं चिन्हे दिसूं लागलीं असतां आपणांस सुद्धां केवढें समाधान वाटतें बरें ! असो. आतां अग्नि निर्माण होणार असें जों श्रीकृष्णद्वैपायन ह्यणत आहेत तोंच त्या अग्नींतून अत्यंत सुस्वरूप, जणुं काय दुसरा व्यासच, असा एक बालक निर्घाला. त्याचें तें नक्षत्रासारखें तेज, काळेभोर केंस, रुंद कपाळ; गरगरीत व काळे डोळे, सरळ नाक, सारख्या व धनुष्याकृति भुंवया, रुंद वक्षःस्थल (छाति), गुटगुटीत व चिमुकले हात व पाय, लाल कमलासारखे रक्तवर्ण व लुसलुशीत पंजे व तळपाय, बारिक बोटे, सूक्ष्म नखें, नाळासह नाभि (बेंबी) आणि तो रडण्याचा कोमल पण खणखणीत ध्वनि हें

१ हा प्रकार सृष्टिनियमाविरुद्ध आहे असें कित्येक आधुनिक विद्वान् व विधर्मी लोक ह्यणतील. पण असल्या सर्व असंभाव्य गोष्टींचें आक्षेपें श्रीकृष्णचरित्रांत एकदमच मंडन करणार आहों. यास्तव, ईश्वररूपेणें तें अप्रतिम पुस्तक आमच्या हातून पार पडेपर्यंत वाचकांनीं तात्पर्याकडे लक्ष्य देऊन हें असेंच आहे असा निश्चय ठेवावा.

सर्व पाहून व्यासांचा आनंद गगनांत मावेना ! त्यांना ईश्वराच्या अलौकिक सामर्थ्याबद्दल व वात्सल्याबद्दल मोठे कौतुक वाटले. कधीं जन्मांत न पाहिलेले असें हे अर्भक आपल्यापुढे रडत पडले आहे असें पहातांच त्यांना काय करावे हे सुचेना. कोणा शेजाऱ्यापाजाऱ्याला हाक मारावी तर तो निर्जन प्रदेश. स्वतः दुग्धादि मिळविण्याकरितां जावे तर हे कोमल व रमणीय बालक एकटे रहाणार ! इत्यादि अनेक विचार मनांत येऊन त्यांचे मन क्षणभर गोंधळून गेले. पण ह्यणतातना, कीं—ईश्वराला कीडगुंतीची सुद्धां काळजी असते; ते खोटे नव्हे. व्यासांच्या अंतःकरणांत काळजी उत्पन्न होत आहे तोंच तेथे वनदेवता घृत, मधु, दूर्ध, दुग्धाकरितां गाय इत्यादि घेऊन आल्या. तेव्हां योग्य प्रसंगीं साह्य करणाऱ्या त्या देवतांचे आपल्यावर अनंत उपकार झाले असें व्यासांस वाटले. प्राणी असल्या उपकारांमुळेच व्यवहारांत अधिकाधिक अडकतो. कारण, त्याला ज्यांचे ज्यांचे ह्यणून आपल्यावर उपकार आहेत असें वाटते, त्यांच्या त्यांच्या करितां त्याला बद्ध व्हावे लागते; असा नियम आहे. आपल्या अज्ञानावस्थेंत प्रत्येक क्षणीं आईनें साह्य केले व मजकरितां गर्भारपण, बाळंतपण, दूध पिण्याचा काळ इत्यादि अवस्थेंत असह्य कष्ट सोसले, हे मनांत आले कीं ' मातृदेवो भव ' (मातेला देवासारखें मान) हा बंध आला. पित्यानें आपला देह शिजवून मातेसह माझे

रक्षण केलें; मी मागेन तें मला आणून दिलें; माझे सर्व लाड पुरविले व विद्या शिकविली इत्यादि मनांत आलें कीं ' पितृदेवो भव ' (पित्याला देव मान) हा नियम मागे लागला. हाच प्रकार गुरु, भाऊ, बहिण, आप्त, शेजारी, स्त्री इत्यादिकांविषयीं आहे. —तर मग आईबापांचे आमच्यावर उपकार झालेच नाहीत असें समजावें; ह्मणजे बद्ध होण्याची भीति नाही; असें कोणी अधार्मिक ह्मणतील. पण तें बरोबर नाही. कारण, आईबापांचे उपकार झालेच नाहीत असें समजणें हें मनुष्यपणाचें लक्षण नव्हे. निदान स्त्रीचे जे दास होऊन राहतात त्यांनीं तरी असें ह्मणणें ह्मणजे आपला अमानुषपणा व्यक्त करणें आहे. सारांश, जग हें परस्पर उपकारानें बद्ध झालेलें आहे. असो. व्यासांनीं वनदेवतांनीं आणिलेले ते पदार्थ घेतले व प्रथमतः त्या बालकाचा जातकर्म संस्कार केला. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या द्विजांच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या बालकाचा नाळ कापण्यापूर्वीं जातकर्मसंस्कार करावा व त्यावेळीं सुवर्णाच्या पदार्थानें तूप व मध त्याच्या तोंडांत घालावा असें शास्त्राचें विधान आहे. व्यास हे उत्तम वैदिक असल्यामुळें व योग्य वेळीं द्विजाचे संस्कार झाले असतां तो पुढें महातेजस्वी निपजतां हें त्यांना निःसं-

१ प्रसून झालेल्या स्त्रीच्या अशक्तपणामुळें जरी हा संस्कार आह्मां दक्षिणी लोकांमध्ये अलीकडे योग्य कालीं करीत नाहीत तरी नामकरणादि पुढच्या संस्कारांच्या वेळीं याच्या लोपाकरितां प्रायश्चित ध्यावें लागतें.

शय मान्य असल्यामुळे आह्वां प्राकृतांप्रमाणें संस्कार कर-
ण्यास त्यांनीं आळस केला नाही. शास्त्रोक्त रीतीनें जात-
कर्म हा संस्कार झाल्यावर त्या देवतांनीं बालकाचें नाळ
कापलें व व्यावहारिक पद्धतीप्रमाणें तें एका मातीच्या
भांड्यांत भरून अक्षता, हळकुंड, सुपारी यांसह जमनींत
पुरलें. नंतर स्वभावतःच रमणीय असलेल्या त्या बालकास
त्यांनीं न्हाऊं घातलें व गायीचें दूध पाजण्यास सुरवात
केली. दुधाची चिरटोळी तोंडांत घालतांच तें दिव्य बालक
रडावयाचें थांबलें व डोळे मिटून भराभर त्यानें दहापांच
घोट घेतले व तें स्वस्थ निजलें. हा सर्व प्रकार पाहून व्यासांना
जणुं काय नवीन सृष्टींत येऊन पडल्यासारखेंच झालें. वाच-
कहो, दैवयोगानें जेव्हां आपल्या घरीं एकाद्या मुलाचा
जन्म होतो त्यावेळीं आपली कशी धांदल होते बरें ? त्या
रमणीय बाळाला पुनः पुनः पहाणें; त्याच्या रडण्याचें, पि-
ण्याचें, कोठें तरी पहाण्याचें व झोंपेंतून एकदम दचकून उठ-
ण्याचें कौतुक करणें; त्याच्या अवयवांचें परीक्षण करणें इत्या-
दि मोठ्या हर्षानें आपण किती गोष्टी करितों बरें ? तसाच
प्रकार या व्यासांचा झाला. त्या बाळाला माता नसल्यामुळे
श्रीव्यासांसच त्याच्याविषयीं सर्व प्रकारें काळजी घ्यावी
लागली. जननाशौच (सुवेर) आल्यामुळे त्यांच्या नित्य
वैदिक क्रिया बऱ्याच कमी झाल्या व त्यामुळे त्यांना त्या मुला-
कडे पुष्कळ वेळ खर्च करितां आला. बाराव्या दिवशीं
व्यासांनीं त्या बालकाला जवळच वहात असलेल्या गंगा-
नदीवर नेऊन स्नान घातलें आणि नदीच्या कांठीच एका

शिळेवर त्याला कृष्णाजिनांत गुंडाळून ठेविलें. नंतर वारं-
 वार त्या वत्साकडे पहात त्यांनीं स्नान केलें.
 नवें यज्ञोपवीत धारण केलें. व त्याच्याजवळ बसूनच
 प्रातःसंध्या, ब्रह्मयज्ञ, देव, ऋषि व पितर यांचें तर्पण
 ईश्वराचें मानस पूजन इत्यादि नित्य कृत्यें आटोपिलीं.
 इतक्यांत तें सुंदर मूल भुकेनें व्याकुल होऊन रडूं लागलें.
 तें पहातांच व्यासांनीं त्या बालकाला आश्रमांत आणिलें व
 गार्दचें दूध पाजलें. क्षुधानिवृत्ति झाल्यावर कांहीं वेळ तें
 इकडे तिकडे पहात राहिलें व पुनः शोंपीं गेलें.
 ब्राह्मणपुत्राचा नामकरण हा संस्कार बाराव्या दिवशीं
 करावा असें शास्त्रवचन असल्यामुळें, व्यासांनीं आसपासच्या
 सर्व तपस्व्यांना बोलावून आणून यथाविधि नामकरणसंस्कार
 केला. व्यासांच्या वीर्यापासून या पुत्राची उत्पत्ति होण्यास
 शुकीचें रूप घेतलेल्या घृताचीचें निमित्त झाल्यामुळें तप-
 स्व्यांनीं त्याचें शुक हें नांव ठेविलें. त्यावेळीं जिकडे
 तिकडे वाद्यांचा गजर झाला; आश्रमाजवळचीं फुलझाडे
 भराभर पुष्पवृष्टि करूं लागलीं; तपस्वी पुरुष व स्त्रिया त्या
 बालकाला अनेक उत्तम-आशीर्वाद देऊं लागल्या व तो
 अकल्पित सोहाळा पाहून व्यासांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रु
 गळाले. असो. ह्याप्रमाणें व्यासपुत्राचा नामकरणविधि
 झाल्यावर व्यासांनीं मोठ्या भक्तीनें अर्पण केलेलीं कंदमुळें
 भक्षण करून तपस्वी जन आपापल्या आश्रमाकडे निघून गेले.
 व्यासपुत्र शुक प्रतिदिनीं शुक्लपक्षातील चंद्रासारखा वाढूं
 लागला व सूर्यासारखा तेजस्वी दिसूं लागला. व्यासांनीं

सहाय्या महिन्यांत त्याचा अन्नप्राशन हा संस्कार केला आणि मुलाचे उत्तम लक्षण पाहून पहिल्याच वर्षी त्याची चूडा केली. एक वर्षाच्या आंतच हा व्यासपुत्र शुक अक्षरांचे स्पष्ट उच्चार करूं लागला. पुष्कळ मुलांना पांच वर्षांपर्यंतही रसारखी व्यंजने स्पष्ट उच्चारतां येत नाहींत; पण शुकाचा तसा प्रकार नव्हता.

प्रकरण २ रे.

बाल्यावस्था.

कोणत्याही मुलामध्ये ' अनुकरण करणे ' हा स्वभाव कमीअधिक प्रमाणाने जात्याच असतो. एकादे कुशाग्रबुद्धीचे मूल दुसऱ्याचे यच्चावत् सर्व अनुकरण करिते व एकादे कांहीं विशेष गोष्टीत मात्र दुसऱ्याचे अनुकरण करित असते. अर्थात् मुलांना लहानपणापासून ज्यांचा सहवास असतो त्यांच्याच प्रत्येक कृतीचे अनुकरण करण्याचा तीं प्रयत्न करितात. आमच्या या चरित्राचे नायक जे श्रीशुक ते अति सूक्ष्म बुद्धीचे होते. त्यांना दुसऱ्याच्या बऱ्यावाईट सर्व कृति तिसऱ्या वर्षापासून सहज करितां येत असत. पण त्यांच्या सहवासाला त्यांच्या पित्यावांचून

अन्य कोणीही नसल्यामुळे अगदी लहानपणापासूनच ते त्यांचे अनुकरण करू लागले. श्रीवेदव्यास पहांटेस चार घटिका रात्री उठून नित्यविधि करीत. त्याचप्रमाणे आमचे हे भावी आचार्य तितक्या रात्री उठून मुखमार्जनादि कृत्ये आटोपीत; पित्याबरोबर गंगातीरीं जाऊन स्नान करीत व बावांची प्रातःसंध्या आटोपेपर्यंत त्यांच्या ठरलेल्या जागीं शिळेवर अजिन पांघरून ईश्वरचिंतन करीत स्वस्थ बसत. तीन वर्षांच्या मुलानें राम, राम; कृष्ण, कृष्ण; हरि, हरि; असें ह्मणत रहाणें हे कित्येकांना जरा असंभाव्य वाटेल, पण तसें वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण, हल्लीं सुद्धां कांहीं जात्याच जीं शहाणी व सुदैवी मुलें असतात तीं अशाप्रकारें आपल्या पित्याचें अनुकरण करितात असें आमच्या पहाण्यांत आहे. असो. श्रीव्यासांचीं नित्य कृत्ये आटोपलीं कीं हे आमचे भावी आचार्य आपल्या पित्याबरोबर गंगोदकानें भरलेला एक लहानसा चंबू हातांत घेऊन त्यांच्या मार्गोमाग पुनः पुनः अजिन सांवरीत, पुनः पुनः तो चंबू खालीं ठेवीत, एकादे वेळीं दुडूदुडू धांवतांना पायांत पाय अडखळून पडत आश्रमांत जात. गंगेपासून आश्रम अगदींच जवळ असल्यामुळे व्यासांना त्यांना उचलून घ्यावे लागत नसे. आश्रमांत गेल्यावर अग्नीला आहुती देण्या- करितां व्यास अग्नीला प्रदीप्त करू लागले कीं या रमणीय बालकाची समिधा आणून देतांना, फुंकणी मागितली

१ पंचपात्रीभर पाणी राहिल, असा, ज्याला आपण गडू, झारी इत्यादि ह्मणतो त्यासारखा.

असतां ती जवळ करितांना, अवदानाकरितां यवादि पुढें सर-
कृतितांना, मोठी धांदल उडत असे. हवनाचे वेळीं शुका-

सर्व कृति लक्ष्यपूर्वक पहात बसत. त्या निर्जन अरण्यां-

आश्रमांत या बालकाला जरी कोणी मुलें खेळावयास
-कहतं तरी एकाद्या अभद्र पौराप्रमाणें हे बापाभोंवतीं
किरकीर करीत बसत नसत. व्यासांचें अग्निकार्य आटप-
तांच कपिला गाईचें ताजें दूध पोटाभर पिऊन, कंदमुळें
भक्षण केल्यानंतर दर्भासनावर अध्ययन करीत बसलेल्या
बापाच्या मांडीवर वेदघोष ऐकत स्वस्थ निद्रा घेत. ब्राह्म-
णाला दिवसां निजणें निषिद्ध आहे खरें, पण हे आमचे
आचार्य अति अल्प असल्यामुळें व त्यांना संस्कारजन्य
पूर्ण ब्राह्मणत्व अजून आलेलें नसल्यामुळें त्यांना तें क्षम्य
होतें. वाचकहो ! वेड्यावांकड्या ओव्यांबद्दल वेदवाणी
ऐकत झोंपीं जाणारा बालक पुढें कसा निपजेल याचें
केवल अनुमान करा ! खरोखर ज्यांनीं असंख्य जन्मीं अप-
रिमित पुण्य केलें असेल त्यांच्याच वांट्याला हें भाग्य
येणार ! हें उघड आहे.

एक प्रहरभर झोंप झाल्यावर व्यासपुत्र शांतपणें जागे
होत व पुनरपि आपल्या पित्याचा तो श्रुतिमधुर वेदघोष
ऐकत तसेच मांडीवर स्वस्थ पडत. इतक्यांत दोनप्रहरच्यावेळीं
विश्रांति घेण्याकरितां आश्रमांतील वृक्षांखालीं येऊन बसलेलीं
हरणें, गाई, गाईचीं वत्सें, बकऱ्या, मेंढ्या इत्यादि चतु-
ष्पाद पशुही हळु हळु उठून नाचूं बागडूं लागत. त्यांची
आश्रमाबाहेर गडबड होतांच शुकाचार्य, जणुं काय क्रीडा

करण्याकरितांच, पित्यांना विचारून आश्रमाबाहेर येत व — कांहीं कोंकरें वेड्यावांकड्या उड्या मारीत आहेत; हरणं आपले गरगरीत डोळे फिरवीत व आळस देत वर उठत आहे. गाई स्वस्थपणें रंथ करीत बसल्या आहेत व त्यांचीं वत्सें त्या उभारून भरधांव पळत जाऊन पुनः तशाच वेगानें परत येत आहेत—असें ते पहात. कांहीं वांसरें आपापल्या आईजवळ येऊन तोंडें हुंगीत आहेत; कांहीं तिच्या डोक्यावर किंवा अंगावर कोठें तरी आपलें डोकें टेंकून टक्कर देण्याचा आविर्भाव आणीत आहेत. कांहीं आई वर उठतांच तिच्या पोटाखालीं जाऊन पिण्यास सुरवात करीत आहेत व कांहीं वासरांना त्यांच्या माता चाटीत आहेत असें त्यांच्या दृष्टीं पडे. लहान लहान पण सुरेख हरिणबालकें अगदीं आश्रमाच्या जवळच बसलेलीं आहेत असें पाहून त्यांना मोठा आनंद होई व ते हळुच मागून जाऊन भीत भीत त्यांच्या पाठीवरून हात फिरविण्याचा प्रयत्न करीत. प्रथम प्रथम त्या हरिणींच्या पाडसांना त्यांची व त्यांना पाडसांची भीति वाटत असे; पण पुढें त्यांचा एकमेकांशीं अत्यंत परिचय झाला. तो इतका कीं, शुकांच्या मागोंमाग तीं पोरें आश्रमांतही येऊं लागलीं. व्यवहारांत “ सारख्या वयाच्या प्राण्यांची मैत्री जमते ” असें जें ह्मणतात त्याचा यावेळीं अनुभव आला. शुकाचार्य आपल्या पित्याच्या आज्ञेनें त्यांना मुठींनीं यव किंवा असेंच एकादें धान्य चारीत; त्यांच्या मऊ तुळतुळीत अंगावरून वारंवार हात फिरवून मोठ्या आनंदानें

हंसत; तीं उभीं राहिलीं असतां त्यांच्यासमोर बसून त्यांच्या गळ्यांत आपला गळा घालीत व केव्हां केव्हां चार त्यांची इच्छा नसतांनाही त्यांना बलात्कारानें आश्र-
तील बसवीत. त्या आश्रमाच्या आसपास जरी अनेक अर्शु होते व त्या सर्वांकडे पाहून यांना मोठा हर्ष होई तरी त्यांतल्या त्यांत हरिणबालकांवर या मुनिबालकाची अत्यंत प्रीति असे. असो. ह्याप्रमाणें शुकाचार्य कांहीं वेळ स्वतःचीच करमणूक करून जों घेत आहेत तो दिवसाचा चवथा प्रहर लागे. त्यापुढें समिधा, दर्भ इत्यादि काढून सायंसंध्या करावयाची असल्यामुळें, व्यास अध्ययन संपवून त्या उद्योगास लागत, अर्थात् या चरित्राचे नायकही त्यांच्याबरोबर असत. व्यास महर्षि हातांत कोयती घेऊन समिधा काढीत असतांना “ बाबा, समिधा इतर झाडें टाकून पळसाच्याच कां तुम्ही काढितां ? हें झाड कोणतें ? या वेलीचें नांव काय ? गाई असेंच कां करितात ? हरिणाचें शेंपुट असेंच कां ? त्या लांब शिंगाच्या जनावराचें नांव काय ? ” इत्यादि प्रश्न करून शुकाचार्य आपल्या पित्याला आनंद देत. वाचकहो ! आपल्या कोमल बालकानें अशा रीतीनें रमणीय व अमृतासारख्या गोड शब्दांनीं विचारिलेले प्रश्न ऐकून कोणत्या भाग्यवान् पित्याला हर्ष वाटल्यावांचून राहणार आहे वरें ? सर्वच पित्यांच्या नशीबीं असले सुख असतें असें नाहीं.

असो. आपल्या शहाण्या मुलाशीं प्रेमानें गोष्टी बोलत दर्भ व समिधा काढून झाल्यावर श्रिविद्व्यास आश्रमांत

येत व त्यांन सप्रमाण तयार करून ठेवीत. इतक्यांत सुमारे दोन घटिका दिवस राहिला असतां ते शुक्रांसह सायंसंध्योपासनेकरितां गंगातीरीं जात. तेथें गेल्यावर सायंकाळची ती रमणीय शोभा, पक्ष्यांचे नानाप्रकारचे शब्द, नदीच्या प्रवाहाची गर्जना, प्रतिक्षणीं कमी कमी होत असलेला प्रकाश इत्यादि सर्व पाहून व्यासपुत्रांना मोठा चमत्कार वाटे ! व— हं सर्व करितें कोण ? हें नियमानें प्रतिदिनीं सारखेंच कसें होतें ? पुनः पुनः तोच दिवस व तीच रात्र ! पुनः पुनः तेच पक्षी व तीच त्यांची क्रिया ! पुनः पुनः तीच नदी, तोच तिचा प्रवाह ! व तेंच तिच्या तीरीं होणारें माझ्या पित्याचें व माझें स्नानादि कर्म हा सर्व काय चमत्कार आहे ?— असें त्यांच्या मनांत येई. ' बाबा ' असें ह्मणून त्याविषयीं पित्यांना प्रश्न करावयासही ते तयार होत. पण ते संध्या करीत आहेत; आतां बोलणार नाहीत; असें वाटतांच पुनः मुक्ताट्यानें बसत. तरी सुद्धां त्यांच्या वयाच्या मानानें या जगांतील अनेक चमत्कारांकडे पाहून त्यांना ' हें सर्व काय गौडबंगाल आहे ' अशी जिज्ञासा झाल्यावांचून रहात नसे. सात्त्विक आहार, सात्त्विक रहाणी, सात्त्विक प्राण्यांशीं सहवास व सात्त्विक देखाव्याचें दर्शन ज्याला सुदैवानें प्राप्त झालें, त्याच्या मनांत अशी इच्छा उद्भवणें अशक्य नव्हे. वाचकहो, राजस व तामस आहार, राजस व तामस स्थिति, तशाच प्राण्यांचा सहवास व तसलेच

देखावे यांचा नित्य सहवास झाल्यामुळे आह्मी बहुतेक लोकां
राजसी व तामसी झालो आहो आणि त्यामुळे व्यासवचना-
प्रमाणे आह्मी धर्माला अधर्म व अधर्माला धर्म समजतो.

सायंसंध्या आटोपून व्यास आश्रमाकडे जाण्यास निघाले
असतां जरी अणखीं कांहीं वेळ ही सायंकाळची शोभा
पहात येथेच उभे रहावे असे शुकाने वाटत असे, तरी
पित्यांना न दुखविण्याचे जणुं कथें त्यांचे - जन्मादारभ्य
व्रतच असल्यामुळे ते त्यांच्या बरोबर आश्रमांत येत. सायं-
होम झाल्यावर दुग्धप्राशन करून बाबांनीं तयार केलेल्या
दर्भ व अजिन यांच्या शय्येवर ते मोठ्या आनंदानें जाऊन
पडत. व्यासमुनींनींही सर्व निर्यत कृत्ये आटोपल्यावर
प्रेमानें ईश्वराचें स्मरण करीत बसत व ते ऐकतां
ऐकतांच शुकाना झोप लागत असे. ईश्वर ह्यणजे कोण ?
तो कसा आहे ? कोठें आहे ? इत्यादि प्रकार समजण्या-
इतकी जरी शुकाना त्यावेळीं योग्यता नव्हती, तरी व्यासांचें
नामस्मरण ऐकून त्यांच्या मनावर एकप्रकारचा उत्तम
संस्कार होत असे; व असे होणे अशक्यही नाही. वाच-
कहो ! ' न कळतां पद अश्विरी पडे ' इत्यादि जें ह्यण-
तात तें यालाच ! सारांश, कोणतेंही उत्तम किंवा अधम
कृत्य सहज जरी एकाद्याच्या हातून घडले, तरी
अंतःकरणावर तदनुरूप ठसा उठल्यावांचून रहात नाही.
असो. श्रीशुकाचार्यांची बाल्यावस्थेंतील दिनचर्या याप्रमाणें
मोठ्या आनंदानें होत असे.

त्रिद्याग्रहण.

मागच्या प्रकरणांत वर्णिल्याप्रमाणें श्रीशुकांचे दिवस भराभर जाऊ लागले. त्यांना पांचवें वर्ष लागलें असतां चैत्रशुद्ध प्रतिपदेस शुभ लग्नावर व्यासांनीं त्यांच्याकडून सरस्वतीपूजन करविलें व त्यांना 'श्रीगणेशाय नमः' इत्यादि अक्षरें काढून दिलीं; आणि त्या दिवसापासून प्रतिदिनीं आपल्या अध्ययनाच्या वेळांतील कांहीं वेळ खर्चून ते पुत्राला स्वतः शिकवूं लागले. अलौकिक बुद्धिमत्तेमुळें शुकाचार्यांनीं मूलाक्षरें, बाराखड्या, अंक इत्यादि सर्व सहा महिन्यांतच संपविलें. ईश्वरानें दिलेल्या आपल्या मुलाची अशी तैल बुद्धि पाहून व्यासांना फार समाधान वाटलें व त्यांनीं त्याच ह्यणजे पांचव्याच वर्षीं त्याचें उपनयन करण्याचा संकल्प केला. कारण, पांचव्या वर्षीं ब्राह्मणपुत्राचा उपनयनसंस्कार केला असतां त्याला ब्रह्मवर्चसनामक तेजाची प्राप्ति होते, असें मनूंनीं सांगितलें आहे. असो. व्यासांनीं पुत्राचें उपनयन करण्याचा संकल्प केला असतां, शुकालाही मोठा आनंद झाला. आपल्या पित्याप्रमाणेंच मीही वेद कधीं ह्यणेन, ते शिष्यांना कधीं पढवीन, त्यांच्या शंकांचें समाधान कधीं करीन व त्यांच्याप्रमाणेंच इतर पवित्र क्रिया मी केव्हां एकदां करूं लागेन असें त्यांना होऊन गेलें होतें. व्यवहारांत सुद्धां साधारण जाणत्या मुलाला असेंच वाटत असतें हें

आपणांस ठाऊक आहेच. उपनयनाकरितां सुमुहूर्त पाहून व्यासांनीं देवगुरु बृहस्पतींची आचार्य होण्याविषयीं प्रार्थना केली. शुकांसारख्या बुद्धिमान् मुलांचें आचार्यत्व पंतकरून ते देवगुरु व्यासांच्या आश्रमांत आले. येतांना त्यांनीं देवलोकाहून दंड, कृष्णाजिन व कमंडलु हीं दिव्य उपकरणें शुकांकरितां आणिलीं. व्यासांनीं आसपासच्या सर्व ऋषि, मुनि व तपस्वी स्त्रिया यांना पाचारण करून आणिलें व या मंगलकृत्यांत आपणांस साह्य करण्याविषयीं त्यांचीच प्रार्थना केली. सर्व तपस्वी स्त्रियांनीं तें कृत्य मोठ्या आनंदानें स्वीकारिलें व आपल्या आश्रमाप्रमाणेंच व्यासाश्रमांत त्या उपनयनाची तयारी करूं लागल्या. व्यासांनीं आश्रमालाच लागून एक प्रमाणयुक्त मंडप घातला; तोरणें उभीं केलीं; स्थंडिलें घातलीं व वेदवेत्त्या ब्राह्मणांस बसण्याकरितां अनेक दर्भासनें तयार केलीं; व्यासांचे जैमिनि, याज्ञवल्क्य इत्यादि सर्व शिष्य या प्रसंगीं त्यांस साह्य करण्याकरितां मुद्दाम आले होते. उपनयनकाल प्राप्त झाला असतां बृहस्पतींनीं शुकांचें यथाशास्त्र मोंजीबंधन केलें. सावित्रीमंत्राच्या उपदेशानंतर त्यांनीं शुकाचार्यांना ब्रह्मचारिव्रताचा उपदेश केला. बृहस्पति ह्मणाले:— हे प्रिय शिष्या, तूं अलौकिक बुद्धिमान् आहेस. यास्तव, मनु, विष्णु, यम इत्यादि पंडितांनीं धर्मशा-

१ या चरित्रांत प्राधान्यतः आश्रमधर्मांचें वर्णन करावयाचें असल्यामुळे मोंजीबंधनादि विधींचें येथें विस्तृत वर्णन केलें नाहीं; तें वामनचरित्रांत येईल.

स्त्रांत सांगितलेला ब्रह्मचान्याचा धर्म मी तुला सांगतो. तो तू लक्ष्यपूर्वक ऐकून घे व त्याप्रमाणे आचरण कर. कारण, शुक्रा, ब्राह्मणकुलांतनिर्माण झालेल्या तुझ्यासारख्या बटूने निश्चयाने शास्त्राप्रमाणे वागणे हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे. ब्राह्मणकुलांत जरी जन्म झाला तरी तो आचरणाने सार्थ केला पाहिजे. ब्राह्मणांनीच जर वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे आचरण न केले तर ते इतर द्विज कसे करतील ? कारण, ब्राह्मण हा वर्णाचा गुरु आहे; असे मनु, यम इत्यादिकांनी सांगितले आहे. बाबारे, मोठेपणा कष्टावांचून मिळत नाही. ऐहिक कष्ट जरी झाले तरी तिकडे लक्ष्य न देता ब्राह्मणाने आश्रमधर्माचे निश्चयाने अनुष्ठान केले पाहिजे. त्यावांचून त्याचा मोठेपणा रहाणार नाही. ज्या ज्या वेळी ब्राह्मण आचार सोडितात त्या त्या वेळी त्यांच्यावर मोठा अनर्थ ओढवतो; असे तुझ्या पित्याने सांगून ठेविले आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन जातींच्या लोकांना द्विज असे शास्त्रांत हटले आहे. कारण, त्यांचा एकदां अन्य प्राण्यांप्रमाणे मातेच्या उदरांतून जन्म होतो व पुनः उपनयनकालीं संस्कारद्वारा दुसरा जन्म होतो. ह्या दुसऱ्या जन्माला ब्राह्म जन्म असेही म्हणतात. ह्या संस्कारावांचून द्विजाला सुद्धां वेदाक्षराचा उच्चार करितां येत नाही. मग शूद्राला त्याचा उच्चार करितां येणार नाहीच हे काय सांगावे ? पण, प्रिय शिष्या, ज्या ज्या वेळी ब्राह्मण आचार सोडतात व द्रव्याकरितां काय पाहिजे ते करूं लागतात, त्या त्या वेळी शूद्रादि अनु-

पनीतं व यवनही वेदांचें अध्ययन करितात. पण त्यांना आचार ह्मणजे काय हें समजतही नसल्यामुळे व त्यांना संस्काराचा अधिकार नसल्यामुळे त्या विद्येपासून कांहींएक लाभ होत नाही. शिवाय ही वेदविद्या जशा परंपरेनें शिक्वाव्यास पाहिजे तशी त्यांना शिकतां येत नाही; कारण, कोणीही नैष्ठिक ब्राह्मण त्यांना केवल द्रव्याकरितां ही विद्या शिकविण्यास तयार नसतो. त्यामुळे केवल द्रव्याची लालसा दाखवून नामधारी व द्रव्याकरितां काय पाहिजे तें करणाऱ्या ब्राह्मणापासूनच त्यांना तिचें ग्रहण करावें लागतें. पण असा ब्राह्मण योग्य परंपरेंतला असतोच असें नाही. त्यामुळे त्यांच्या त्या विद्येचा त्यांना कांहीं लाभ तर होत नाहीच, पण उलट पारलौकिक हानि मात्र होण्याचा बहुतकरून संभव असतो. असो. यास्तव, शुका, ब्राह्मणानें धर्माचें आचरण न करणें यासारखें दुसरें पातक नाही. ब्राह्मण हा जन्मतःच वेदाध्ययनास योग्य नसून संस्कारानें त्याचे ठिकाणीं ती योग्यता येते असें पूर्वी सांगितलेंच आहे. उपनयनसंस्कार होतांच त्याला आचार्य सावित्री मंत्राचा उपदेश करितात. द्विजाचें उपनयन करून जो त्याला सांग वेदाध्ययन सांगतो, त्याला आचार्य ही संज्ञा प्राप्त होते असें मनु, याज्ञवल्क्य, तुझा पितामह इत्यादि स्मृतिकारांनीं सांगितलें आहे. आचार्यानें शिष्याला प्रथमतः अंतर्बाह्य शुद्धि, आचार, अग्निकार्य

१ ज्यांचें उपनयन झालेलें नाही असे.

२ आपण व्यवहारांत यालाच गायत्री असें ह्मणतो. उपराशर.

व संध्येची उपासना हीं शिकवावीं, अशी त्यांची आज्ञा आहे. शौच दोन प्रकारचें. एक आंतर व दुसरें बाह्य. अंतःकरण सर्वदां पवित्र असणें ह्यणजे त्यांत प्रसाद हा गुण नित्य असून विषयप्रीति, क्रोध व लोभ हे दोष (मल) कधींही न उठणें होय. हीच अंतःशुद्धि; व प्रातःसायं-स्नान; मलविसर्जन करणाऱ्या इंद्रियांचें मृत्तिका इत्यादि-कांच्या योगानें धार्वन; धूत वस्त्रांचें परिधान; भस्मधारण इत्यादि बहिःशुद्धि होय. बहिःशुद्धीवांचून अंतःशुद्धि होत नाहीं. यास्तव, जरी उपनयनापूर्वीं ब्राह्मणपुत्र यथेष्ट आचरण करित असला तरी उपनयनानंतर त्याला वैदिक नियम अवश्य पाळलेच पाहिजेत. अंतःकरणाच्या शुद्धीवांचून वेदविद्या पूर्णपणें फलद्रूप होत नाहीं व आचार, कर्म, उपासना इत्यादि सर्व अंतःकरणाच्या शुद्धीकरितांच असतात. यास्तव, मी आतां तुला थोडासा आचार सांगतो. द्विजानें दिवसां व दोन्ही संध्याकालीं ब्रह्मसूत्र उजव्या कानावर ठेवून व उत्तरेकडे तोंड करून व रात्रीं दक्षिणेकडे तोंड करून मूत्र व पुरीष यांचा त्याग करावा व तीं द्वारे मृत्तिका व उदक यांच्या योगानें स्वच्छ धुवावीं. नंतर संकल्प उच्चारून, जेथें स्नान

१ शुद्धि, पवित्रता. २ हा विषय स्मृति व पुराणें यांमध्ये फार विस्तृतपणें लिहिलेला आहे. पण आमच्या वाचकांची अंतःकरणें फार नाजूक झालेलीं असल्यामुळे मीं तो येथें अगदीं थोडक्यांत व बऱ्याच कठिण भाषेन मुद्दाम लिहिला आहे.

३ यज्ञोपवीत.

करावयाचें असेल त्या स्थळीं गंगेचें आह्वान करून आणि तें गंगोदकच आहे अशी मनाची दृढ भावना करून स्नान करावें. शौच व स्नान आणि तशींच दुसरींही अनेक कर्मे जरी कंटाळवाणीं असलीं तरी तीं करण्यास कंटाळा करूं नये. कारण, आळस केल्यास अपरिहार्य हानि होत असते. आश्रमानुरूप स्नानांग तर्पणादि कृत्ये केल्यावर स्वच्छ वस्त्रें नेसून पवित्र स्थळीं उत्तम आसनावर पूर्वेकडे किंवा उत्तरेकडे तोंड करून बसावें. भस्म लावावें; दोन्ही हात गुडघ्यांच्या आंत घ्यावे आणि ब्राह्म तीर्थानें आचमन करावें. प्रथमतः तीन वेळ पाणी पोटांत घेऊन नंतर ओंठ मिटून आंगठ्याच्या मूलप्रदेशानें दोनदां मुख पुसावें. मस्तक, नेत्र, कर्ण, नासिका व हृदय यांना ओल्या हातानें स्पर्श करावा. यालाच अपउपस्पर्शन ह्मणतात. उष्ण, गढुळ व फेंसाळ उदकानें आचमन करूं नये. ब्राह्मणाच्या आचमनाचें पाणी हृदयापर्यंत पोचलें असतां तो पवित्र होतो. आचमन हें एक सामान्य कर्म आहे, असें कित्येक नास्तिकांना वाटत असतें; पण तें अयोग्य आहे. कारण, शास्त्रोक्त रीतीनें आचमन केलें असतां तें स्नानाप्रमाणेंच अंतःशुद्धीला निमित्त होतें; हें त्यांना समजत नाहीं; व ते जात्याच अश्रद्धाळ असल्यामुळे त्यांना या गोष्टीचा अनुभव येण्याचाही संभव

१ उजव्या हाताच्या आंगठ्याच्या पलीकडे जी रेघ आहे तिला ब्राह्म तीर्थ असें ह्मणतात.

नसतो. आचमनानंतर प्राणायाम करावा. योगशास्त्रांत सांगितलेल्या प्राणसंयमाइतका हा कठिण नसल्यामुळे लहान बटूलाही तो सहज करितां येण्यासारखा आहे. प्राणायामाच्या योगानें चित्त थोडें तरी स्थिर होतेंच असा सर्व कर्मठ ब्राह्मणांचा अनुभव आहे. तदनंतर संध्येचें ध्यान व आह्वान करावें. तीन अब्दैवतं मंत्रांनीं मार्जन केल्यावर अघमर्षण करावें; सूर्याला अर्घ्य द्यावीं व सावित्रीचें ध्यान करून जप करावा. प्रातःकालीं नक्षत्रें दिसत असतांना आरंभ करून सूर्यांबांचा उदय होतांच जपाची समाप्ति करावी. प्रातः-संध्याकालीं पूर्वाभिमुख उभें राहून जप करावा असें शास्त्र-वचन आहे. सायंकाळीं सूर्य क्षितिजावर दिसत असतांना आरंभ करून नक्षत्रांचा उदय होईपर्यंत बसून जप करावा. जवळ बसलेल्यासही ऐकूं जाणार नाहीं इतका हळु जप केल्यास त्याचें शंभरपट व अगदीं मनांतल्या मनांत तो केल्यास हजारपट फल सांगितलें आहे. सर्व यज्ञांत हा जपयज्ञ श्रेष्ठ आहे. अन्य कांहीं एक न करितां ब्राह्मणानें याचेंच उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलें तरी पुरें आहे. तदनंतर दोन्ही संधिकाळीं अग्नीमध्ये समिधा, धान्य इत्यादिकांच्या आहुती द्याव्या व हा मी अमुक आहे असें ह्मणून वदिलांस नमस्कार करावा. अध्यय-

१ ॐ भूः ॐ भुवः इत्यादि प्रणवासह सात व्याहृति, सावित्री मंत्र व आपो ज्योती० इत्यादि मस्तक, यांचा श्वासनिरोध करून तीन वेळ मनांतल्या मनांत जप केला असतां एक प्राणायाम होतो. २ वरुण आहे देवता ज्यांची अशा. ३ पूर्वेकडे तोंड करून.

नाकरितां गुरुंस शरण जावं. त्यांच्याजवळ जातांना चित्त शांत ठेवावं. त्यांनीं ' ह्रण ' अशी आज्ञा केल्यावर ह्रणण्यास आरंभ करावा. आपलें जेवढें झालें असेल तेवढें त्यांना ह्रणून दाखवावें व नित्य नवीन पाठ घ्यावा. त्यांच्या हिताविषयीं नेहमीं झट्यावें. त्यांच्यापुढें कायिक, वाचिक व मानसिक विनय धरावा. अध्ययन सांगून त्यांनीं केलेंले उपकार विसरूं नये. कारण, विद्यादानासारखें दान नाहीं असें शास्त्रकार नित्य सांगत असतात. व्यवहारांत द्रव्यादि क्षुद्र दान देणारापुढें सुद्धां दान घेणारे कशी श्ववृत्ति पतकरीत असतात बरें ? हीच गोष्ट ध्यानांत धरून अमूल्य दान देणारांपुढें नित्य नम्र असावें. त्यांचा (गुरुंचा) द्रोह करूं नये. ब्रह्मचर्य पाळून तद्द्वारा आपली धारणाशक्ति अक्षय राखावी. त्यांचे दोष कोठेंही प्रगट करूं नयेत; त्यांचे गुण मात्र बाहेर सांगत असावे. त्यांच्या समोर आपण अस्ताव्यस्त बसूं नये. ते येतांच आसनावरून उठून जमिनीवर उभें रहावें. त्यांचें भाषण संपल्यावांचून आपण बोलूं लागूं नये. ते जें काहीं सांगतील तें प्रथम लक्ष्यपूर्वक ऐकून घ्यावें. त्यांच्या शब्दांचें, चालण्याचें किंवा कोणत्याही कृतीचें अनुकरण करूं नये; (ह्र० त्यांस वेडावून दाखवूं नये). मन हें अति चंचल आहे. तें गुरुंशीं द्रोह करण्यास शिकवील; अध्ययन करूं नको ह्रणून सांगेल; निषिद्ध कर्म आचरण्याविषयीं प्रेरणा

१ नम्रता. २ लांगूलचालनादि कुत्र्याची वृत्ति. ३ विद्येचें ग्रहण करण्याची शक्ति.

करील व अशाच आणखीं हजारों गोष्टी तें करील; पण, वा धैर्यवाना, त्याचा तूं संयम (निग्रह) कर. श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, नासिका, पायु, उपस्थ, हात, पाय, वाणी व मन अशीं हीं अकरा इंद्रियें आहेत. त्यांतील पहिल्या पांच इंद्रियांना ज्ञानेन्द्रियें व पुढच्या पांचांना कर्मेन्द्रियें असें ह्मणतात. तीं सर्वही मनाच्या अधीन असतात. मनानें प्रेरणा केल्यावांचून कोणतेंही इंद्रिय काम करीत नाहीं. ज्याप्रमाणें एकाद्या धन्याचे कृतज्ञ सेवक त्याच्या आज्ञेवांचून कांहींही करीत नाहीत अथवा एखाद्या भाग्यवान् कुटुंबांतील माणसें गृहस्थांच्या आज्ञेबाहेर यत्किंचित्ही जात नाहीत, त्याप्रमाणें हीं इंद्रियें सर्वदां आपल्या स्वामीच्या आज्ञेत वागतात. यास्तव, प्रिय शिष्या, तूं या मनाला स्वाधीन करून ठेव. त्याचे लाड करून नकोस. मनाला स्वाधीन ठेवलेस कीं तूं निर्भय झालास असें समज. कारण, प्राण्याला हें मनच पशु किंवा देव करीत असतें.

शुका, वेदाध्ययन हें ब्राह्मणाचें मुख्य कर्तव्य आहे. तें न केल्यास तो पतित होतो. अध्ययनास आरंभ करितांना अगोदर गुरूंचे चरण धरावे. अध्ययनापूर्वी प्रणवोच्चार करावा. प्रणवाचा उच्चार न करितां अध्ययन केल्यास तें हळु हळु नष्ट होतें. तसेंच अध्ययन समाप्त करितांनाही त्याचा उच्चार करावा व गुरूंचे चरण धरावे. असें न केल्यास विद्या प्राप्त होत नाहीं. अध्यापन हा एक मोठा अधिकार असल्यामुळे गुरूंनींही शिष्याप्रमाणेंच

व्रतस्थ राहणें अवश्य आहे; पण अध्ययन झाल्यावर तें तुला आपोआप समजण्यासारखें असल्यःमुळें आतां सांगत नाहीं. व्यासपुत्रा, ब्रह्मचान्यानें दंड, अजिन, मेखला व यज्ञोपवीत हीं नित्य धारण करावीं; व अध्ययनानंतर गुरूची आज्ञा घेऊन भिक्षेस जावें. ब्राह्मणानें ' भवति भिक्षां देहि ' असें ह्मणून अनिद्य व आचारसंपन्न अशा ब्राह्मणाच्या घरीं भिक्षा मागावी. आपणांस हवी असेल तेवढाच भिक्षा आणून निष्कपटपणानें गुरूंस दाखवावी व त्यांच्या आज्ञेनें भोजन करावें. पूर्वेकडे तोंड करून भोजन करणें हें उत्तम. पण तसें करण्यास कांहीं अडचण असेल तर कोणत्याही दिशेस तोंड करून भोजन केलें तरी चालेल. भिक्षान्न पुढें घेऊन त्याची पूजा करावी. तें पाहून संतुष्ट व्हावें. देवादिकांना तें समर्पण करून, अपोशन घेऊन, शांत अंतःकरणानें तें खावें. अन्नाची कधींही निंदा न करणें हें एक व्रत आहे. त्याची निंदा केल्यास आयुष्य, बल, वीर्य, तेज इत्यादिकांचा क्षय होतो. ब्रह्मचान्यानें एकाचेंच अन्न भक्षण करूं नये. पण कोणीं श्राद्धाकरितां आमंत्रण केलें असतां तें खुशाल पतकरावें. श्राद्धभोजनकालींही मांसादिकांचें भक्षण करून व्रताचा लोप करूं नये. मध, मांस, अभ्यंग, काजळ, उच्छिष्ट, निष्ठुर भाषण, स्त्रीचा उपभोग, प्राणिहिंसा, उदय व अस्तकालीं सूर्यबिंबाचें अवलोकन व अश्लील

१ अहो बाई, भिक्षा द्या. २ मिष्टान्न लपवून न ठेवितां.

३ तूप, तेल, इत्यादि अंगाला लावणें.

भाषण हीं ब्रह्मचाऱ्याला वर्ज्य आहेत. त्यानं पायांत जोडा घालूं नये; छत्री घेऊं नये; काम, क्रोध, लोभ, नाच, गाणें, वाजविणें, द्यूत, दुसऱ्याची निंदा, असत्य भाषण व श्चिवांकडे पहात राहणें हीं निःशेष टाकावीं; बहुतकरून एकांतांत व एकट्यानेंच भूमीवर निजावें; मंचकावर आरूढ होणें हा अनाचार आहे. ब्रह्मचाऱ्यानें मस्तकाचें मुंडन करावें अथवा सर्व जटा वाढवाव्या किंवा नुस्त्या शेंडीच्याच जटा होऊं द्याव्या. सूर्योदय व सूर्यास्तसमयीं त्यानें संध्योपासना करीत गांवाबाहेर असावें. त्यावेळीं गांवांत निजून राहणारा बहु प्रायश्चित्तावांचून शुद्ध होत नाहीं. ब्राह्मणानें प्रत्येक वेदाकरितां बारा किंवा निदान पांच वर्षे तरी ब्रह्मचर्य पाळावें. कोणी शास्त्रकार वेदाध्ययन पूर्ण होईपर्यंत तें पाळावें असें ह्मणतात. जो ब्राह्मण वेदाध्ययन करितो त्यास अन्य कांहीं करावयास नको. निदान ब्राह्मणानें प्रतिदिनीं हजार गायत्री जप जरी केला तरी पुरें आहे. शुका, आपत्कालांत सांपडलेल्या ब्राह्मणाकरितां शास्त्रानें एवढी सोय केली असतांनाही त्याला जे दोष देतात ते खचित दुर्देवी होत.

नित्यकर्मांला अनध्याय नाहीं. संध्योपासना, वेदांचीं अंगें, ब्रह्मयज्ञ, होमाचे मंत्र, जपयज्ञ इत्यादिकांचा कधींच लोप होऊं देऊं नये. कारण, संध्योपासना न करणारा ब्राह्मण शूद्र हंता असें मनूनं सांगितलें आहे. शुका, धर्म, वित्त व शुश्रूषा ह्यांतील एकादा तरी गुण ज्या ब्राह्मणाचे ठिकाणीं नसेल त्याला विद्या देऊं नये असें पूर्वींचे

महर्षि सांगतात व श्रुति ह्मणते. वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनं कोणी योग्य शिष्य न मिळाल्यास खुशाल विद्येसहवर्तमान मरावें. ह्मणजे तिचा कांहींएक उपयोग न झाला तरी चालेल, पण घोर आपत्तीमध्ये सुद्धां ती असच्छिष्यांला देऊं नये. कारण, पूर्वी एकदां विद्या ब्राह्मणाकडे आली व त्याला ह्मणाली “ हे विप्रा, मी तुझा सांठा आहे. यास्तव, तूं माझे रक्षण कर. दूषित शिष्याला मला देऊं नकोस, ह्मणजे मी तुझ्याच ठिकाणीं अत्यंत वरियुक्त होईन. व शुचि-भूत शिष्याला जर मला अर्पण करशील तर तुला मोठें पुण्य लागेल. ” सारांश, विद्या हा ब्राह्मणाचा सांठा आहे. तो जर त्यांनीं संभाळला नाही तर कोणीही त्याला लुटून घेऊन जाईल, हें लक्ष्यांत ठेवावें.

सर्वांमध्ये गुरु हा श्रेष्ठ होय. कांहीं शास्त्रांत तर ब्रह्मदान करणारा गुरु जन्मदात्या मातापित्यांपेक्षांही श्रेष्ठ आहे असें सांगितलें आहे. आचार्य ही परमात्म्याची मूर्ति; पिता प्रजापतीची मूर्ति, माता पृथ्वीची मूर्ति व भ्राता तर स्वतःचीच मूर्ति आहे असें मनुमहाराज सांगतात. तस्मात्, अत्यंत पीडित झालेल्या ब्रह्मचार्यानेंही त्यांचा कधीं अवमान करूं नये. मातापितरांना उत्पत्तिकालीं किती कष्ट होतात याची मुलाला कल्पनाही नसते; पण, शुक्रा, त्यांच्या उपकारांची शेंकडों जन्मांनींही फेड होत नाही. तूं अयोनिसंभव असल्यामुळें तुला जरी मातेचें ऋण नाही, तरी पित्याचें दुष्पट ऋण आहे. कारण, माता नसल्यामुळें तुझ्या अज्ञानावस्थेंत त्यालाच तुझें संगोपन करावें लागलें

व बालसंगोपनाइतकें कष्टकर कृत्य दुसरें कोणतेंच नाहीं. यास्तव, बा प्रिय शिष्या, तूं व्यासांच्या वचनाबाहेर कधींही जाऊं नकोस. गुरु, पिता व माता या त्रिवर्गांना संतुष्ट केल्यास सर्व जगाला संतुष्ट केल्यासारखें होतें; त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागल्यास सर्व वैदिकधर्माचें आचरण केल्यासारखें होतें; व त्यांची सेवा केल्यास सर्व भूतांची सेवा केल्यासारखें होतें; सारांश, माता, पिता व गुरु यांना परमेश्वर समजून जो ब्रह्मचारी त्यांची नित्य शुश्रूषा करितो त्याला पूर्ण आयुष्य, विद्या, तेज व वित्त यांची अनायासें प्राप्ति होते. असो. हे प्रिय शूका; तूं असामान्य बालक आहेस हें मी जाणतो. पण ज्याअर्थी व्यावहारिकदृष्ट्या तूं माझा शिष्य झाला आहेस, त्याअर्थी मी आतां तुला अध्ययन सांगतो. अध्ययनावांचून ब्राह्मणाचें जिणें व्यर्थ आहे, हें मी पूर्वीं सुचविलेंच आहे. ब्रह्मचारी आश्रम केवळ अध्ययनाकरितांच आहे हें लक्ष्यांत ठेव.

ह्याप्रमाणें श्रीबृहस्पतींनीं शूकांना संक्षेपतः उपदेश केला व ते विद्याभ्यासाकरितां त्यांना आपल्याबरोबर घेऊन गेले. व्यासपुत्रानें बारा वर्षेपर्यंत सर्व ब्रह्मचान्याचीं व्रतें पाळून विद्याभ्यास केला. ऋगादि वेद; शिक्षा, कल्प इत्यादि सहा अंगें; मनु, विष्णु इत्यादि धर्मशास्त्रें; वैशेषिक, सांख्य इत्यादि सहा दर्शनें; ब्राह्मादि अठरा पुराणें व भारत, रामायण इत्यादि इतिहास यांचें पूर्ण अध्ययन झालें. त्यांच्या अपूर्व बुद्धिमत्तेकडे पाहून बृहस्पति सुद्धां चकित

शाले. शुकांच्या बरोबरीचे सर्व विद्यार्थी मार्गे रेंगाळत राहिले. चवदा विद्या शुकांच्या कंठस्थ झाल्यामुळे, ब्रह्मः चर्य व विद्वत्ता हीं त्यांच्या ठिकाणीं मूर्तिमंत भासूं लागलीं; सदाचारामुळे त्यांच्या मुखावर ब्रह्मवर्चस् तेज झळकूं लागले; दृढनिश्चयी स्वभावामुळे त्यांची सर्वांना भीति वाटूं लागली; व त्यांना शिकविण्यासारखें कांहींच न राहिल्यामुळे आतां हे येथून जातील तर बरे असें बृहस्पतींच्याही मनांत आले. शुकाचार्यांचे ठिकाणीं पूर्ण वैराग्य बाणल्यामुळे त्यांना “संपूर्ण जगदेव नंदनवनं ” असें झाले व त्यामुळे ‘व्यासांचा आश्रम काय व बृहस्पतींचा आश्रम काय एकच. कोठें राहिलें ह्मणून काय सारखेंच ’ अशी त्यांची भावना झाली. झालेल्या विद्येचीच पुनः पुनः उजळणी करीत ते वृक्षाच्या छायेखालीं, भागीरथीच्या तीरीं, एकाद्या उंच शिलेवर किंवा उदकामध्येच उभे रहात. त्यांना तहानभूकही लागेनाशी झाली. उपनिषदांतील, स्मृतींतील, पुराणांतील व भारतांतील कांहीं वाक्ये ह्मणून तें स्वतःशींच त्यांचा अर्थ करीत; स्वतःच शंका घेत व स्वतःच त्याचें समाधान करीत. त्यांना शास्त्रचिंतनावांचून कोठेंच कांहीं दिसेना व भासेना. निद्रा व आश्रमाचे आचार यांत जो कांहीं काल जात असे त्यावांचून इतर सर्व काल ते अध्ययनांत खर्च करीत. अध्ययन ह्मणजे केवल पाठ करणें असें तें समजत नसत. प्रिय वाचकांनो ! ह्याप्रमाणेंच जर आपणही अध्ययन करूं लागलों तर केवढा अपूर्व लाभ होईल याची कल्पना करा.

प्रथमतः पूर्ण अध्ययनं, नंतर त्याचा दीर्घकालपर्यंत सतत विचार व शेवटीं अध्यापन अशी या वैदिक विद्येची परंपरा आहे. आपण यांतील एक तरी कृत्य पुरे केले आहे का ? नाही. मग आम्ही दुसऱ्यांना उपदेश करितो तो कां ? शास्त्रीय शब्दांचे भलभलते अर्थ करण्याचा आम्हां अशास्त्रज्ञांना कसा अधिकार पोंचतो ? शुद्ध अज्ञान. यावीचून याला दुसरें कांहीं एक कारण नाही. चवदा विद्यांचें अध्ययन करून मग त्या सर्वांची एकवाक्यता करणें जितकें प्रशस्त तितकेंच त्याच्या अभावीं भलभलते व कुत्सित विचार ठरविणें अप्रशस्त होय.

असो. ह्याप्रमाणें श्रीशुकांची एकाद्या अवधूताप्रमाणें अवस्था झाली आहे असें पाहतांच बृहस्पतींना मोठी भीति वाटली. महर्षि व्यास आपणास दोष देतील. 'तुम्हीं माझ्या मुलाच्या हिताकडे लक्ष्य पोंचविलें नाही' असें ते ह्मणतील असें त्यांना वाटलें व त्यामुळें त्यांनीं लागलेंच त्यांचा समावर्तनविधि करून त्यांना पित्याकडे जाण्यास आज्ञा दिली. समावर्तनकालीं गुरूंना जी यथाशक्ति दक्षिणा द्यावी लागते ती शुकापासून न घेतां बृहस्पतींनीं "तुझ्या उत्तम आचरणानें व अध्ययनानें मी संतुष्ट झालों आहे. मला आतां आणखी कांहीं नको. तुझ्यासारखे शिष्य मिळणें हाच आम्हांस अप्रतिम लाभ वाटतो" असें सांगितलें. गुरूंनीं आज्ञा दिल्यामुळें शुकाचार्य व्यासांच्या आश्रमां परत आले. नियमाप्रमाणें अध्ययन करित अस-

तांना एकाएकीं ही तेजस्वी मूर्ति आश्रमांत आल्याचें पाहून, आपल्या नित्य अध्ययनानें संतुष्ट झालेला हा मूर्ति-मंत वेदच आला कीं काय असें व्यासांस वाटलें व ते आसनावरून उठून उभे राहिले. पण इतक्यांत त्या तेजस्वी व शांत पुत्रानें त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें. व “ बाबा, हा आपला प्रिय पुत्र शुक आपणांस वंदन करीत आहे ” असें ह्मटलें. हे अमृतासारखे मधुर शब्द ऐकतांच व्यासांच्या अंगावर शहारे आले. “ बाळा, आयुष्मान् भव ” असें ह्मणून त्यांनीं त्याच्या मस्तकावर हात ठेविला; त्याला उठवून त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें; त्याला दृढ आलिंगन दिलें व कुशल प्रश्न विचारले. शुकांच्या तोंडून सर्व वर्तमान ऐकून घेतल्यावर व्यासांस मोठा आनंद झाला व पुष्कळ वर्षांनीं आपला कृतकृत्य झालेला पुत्र सुखरूपपणें येऊन भेटल्यामुळें त्यांनीं ईश्वराची मोठ्या प्रेमानें स्तुति केली.

इतक्यांत दुसऱ्या दिवसाच्या अग्निकार्याकरितां समिधा व दर्भ काढण्याची वेळ झाल्यामुळें व्यास शुकांसहवर्तमान त्या कामास लागले. समिधा काढीत असतांना शुकांनीं पूर्वीप्रमाणेंच येथें अजून गाई, हरणें येतात कीं नाहीं ? या ठिकाणचा वृक्ष काय झाला ? मी आपले ^{दंत} करितां स्थंडिल कोठें करूं ? इत्यादि पित्याला ^{विवाह} केले. कारण, पित्याला व आपल्या जन्मभूमीत ^{मुलांचा} श्रीशुकाचार्याची वृत्ति थोडीशी विक्षिप्त झाली ^{पित्याला व} प्रेमाचा असाच प्रभाव आहे. त्यांत एकदां गुंतलें ^{ता नाही;}

स्वाची हानि झाली असें निःसंशय समजावें. शास्त्रांमध्ये यालाच काम असें ह्मटलें आहे. असो. समिधा, दर्भ इत्यादि काढून झाल्यावर व्यास व शुक हे उभयतांही आपापल्या नित्य कृत्यांत निमग्न झाले.

प्रकरण ४ थें.

गृहस्थाश्रमाविषयी व्यास व शुक यांचा संवाद.

दुसऱ्या दिवशीं सर्व प्रातःकृत्ये संपल्यावर व्यासांनीं शुकाचार्यांस शिकलेल्या सर्व विद्या ह्मणून दाखविणेंस सांगितलें. पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें श्रीशुकांनीं सुमारें एक महिन्याच्या अवधींत चवदाही विद्या क्रमानें ह्मणून दाखविल्या. कोठेंही न चुकतां एकसारखें गंभीर ध्वनीनें पुत्रानें केलेलें पारायण श्रवण करून व्यासांनीं पुत्राची पाठ थोपटली व “ धन्य आहेस; माझे कुळ तूं उद्धरून सोडिलेंस; तपश्चर्येचें मला फल मिळालें; शंकरांचा वर झाला ” असें ह्मटलें. खरोखर असा विद्वान् व तपस्वी पुत्र निपजणें हें पूर्वसुकृताचें व महत्तपाचेंच फल झालें. व्यासांनीं शुकाला आपल्या आश्रमांतच अध्ययन, शादिकांकरितां स्वतंत्र जागा करून दिली व त्यांत पितापुत्रांचे नियम पूर्ववत् सुरू झाले.

एके दिवशीं अग्निकायादि आटोपल्यावर अनध्याय असल्यामुळे व्यासांस अध्ययन करावयाचें नव्हतें; त्यामुळे त्यांनीं शुकास जवळ बोलाविलें व ते त्याच्याशीं बोलूं लागले. “शुका, ब्राह्मणाची सर्व विद्या तूं संपादन केली आहेस; तुझ्या गुरूंनींही तुला मोठ्या संतोषानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्याविषयीं आज्ञा दिली आहे व प्रस्तुतकालीं तूं स्नातक अवस्थेंत आहेस. यास्तव, योग्य, सुस्वरूप, उत्तम कुलांत निर्माण झालेली, उत्तम लक्षणयुक्त व गृहकर्मांत कुशल अशी एक मुनिकन्या पाहून तिच्याशीं तुझा विवाह करावा अशी माझी इच्छा आहे. हे महाबुद्धिमान् पुत्रा, सर्व विद्या शिकून झाल्यावर पुरुषानें विवाह करावा, असें शास्त्रवचन आहे; हें तुला ठाऊक आहेच. यास्तव, गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून तूं नानाप्रकारें देव व पितर यांना तृप्त कर आणि, हे बालका, त्याच्या योगानें मला ऋणांतून मुक्त कर. ज्याला पुत्र नाहीं त्याला उत्तम गति मिळत नाहीं. स्वर्ग तर निःसंशय मिळत नाहीच. तस्मात्, तूं स्वतःच्या व माझ्या हिताकरितां गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर. तुझा विवाह झाला ह्मणजे मला समाधान वाटेल. बाळा, प्राकृत लोकांना अज्ञ पुत्रांचा सुद्धां विवाह झाल्यावर किती धन्यता वाटत असते बरें ! मग तुजसारख्या उत्तम पुत्राचा विवाह झाल्यावर मला ती नाहीं कां वाटणार ? आपल्या मुलांचा कसा तरी एकदां विवाह व्हावा असें प्रत्येक पित्याला व विशेषतः मातेलाही वाटत असतें. पुत्रा, तुला माता नाहीं;

ती जर असती तर तिने यापूर्वीच तुझ्या विवाहाची गडबड केली असती; पण ज्याअर्थी ती नाही व मीच तुझे मातेप्रमाणे संगोपन केले आहे, त्याअर्थी मला तुझे हे शेवटचे पितृकार्य करून टाकावयाचे आहे. तुझा विवाह झाला ह्मणजे मी कृतकृत्य झालों. बाळा, ही माझी पुष्कळ दिवसांची आशा आहे. ती तू पूर्ण केल्यास तुझे कल्याण होईल. ” असे बोलून आतां यावर शुकाचार्य काय उत्तर देतात ते ऐकून घेण्याकरितां व्यास क्षणभर स्तब्ध राहिले. इकडे व्यासांचे भाषण ऐकून घेऊन शुकाचार्य जरा खिन्न झाले. “ या माझ्या पित्यानें सर्व वेदविद्येचे मंथन केले खरे; पण त्याचा याला गंधही प्राप्त झाला नाही. प्राण्याला स्वर्गादि सर्व संसाराविषयीं विरक्ति व्हावी ह्मणून यांनीं उत्तरर्मीमांसेचा ‘ तदंतरप्रतिपत्तौ ० ’ इत्यादि पाद रचला खरा; पण यांना विरक्तीचा लेशही मिळाला नाही. ” असे त्यांनीं शतशः मनांत ह्मटले व “ आतां या पूज्य पित्याला मीं काय उत्तर द्यावे ? पित्याला उपदेश करणे हा पुत्रधर्म नव्हे. माझा पिता एवढा ज्ञानी असतांना त्याला मीं विवाह करावा असें कां वाटते ? माझे मन पाहण्याकरितां तर हा असें ह्मणत नसेलना ? ” इत्यादि प्रकारें ते विचार करीतच बसले. इकडे आपला पुत्र कांहीं उत्तर देत नाही, मनांत कांहीं तरी चिंतन करीत आहे असें पाहतांच व्यासांनाही थोडेसें आश्चर्य वाटले. ‘ पण मुलाची जात आहे. कदाचित् लजेनें उत्तर देत नसेल ’ असें त्यांच्या मनांत आल्या-

मुळें त्यांनीं पुनः त्याला प्रश्न केला “शुका, तूं कांहींच बोलत नाहीस हें काय ? तुझ्या मनांत काय आहे हें मी या व्यवहारदशेमध्ये कसें ओळखूं ? मीं जर तुझा विवाह न केला तर मी एक माझे मोठें कर्तव्य न केल्यासारखें होणार आहे. यास्तव, तुला अनुरूप अशी कन्या पहाण्यास मी उद्यां जाऊं ना?” हा प्रश्न ऐकल्यानंतर शुकांना बोलल्यावांचून राहवेना ! ते ह्मणाले “बाबा, हें काय आपण भलतेंच बोलतां ? आपण धर्मज्ञ आहां; आपण वेदांच्या शाखा केल्यात व आपण बुद्धिमान् आहां. महाराज, मी आपला शिष्य आहे. मला जी आज्ञा कर्तव्य असेल ती न्यायानें करा, ह्मणजे मी ती शिरसा मान्य करीन.” हें भाषण श्रवण करून व्यास ह्मणाले “पुत्रा, तुझ्याकरितां शंभर वर्षे अति कष्टकर अशी मीं तपश्चर्या केली. अति दुःख भोगून शंकरांना प्रसन्न केलें व त्यांच्या वरानें मला तुझी प्राप्ति झाली. आतां तुझा विवाह व्हावा एवढाच काय तो एक माझा हेतु आहे आणि तो तुझ्यासारख्या विद्वान् व सदाचरणी मुलांनें जर पूर्ण न केला तर अन्य कोण करणार ? मुळें लहान असतात तेव्हां बाप जसे त्यांचे हेतु पुरवितात त्याप्रमाणेंच त्यांनीं मांठेपणीं आपल्या पितरांचे हेतु पुरविणें योग्य होय. पुत्रा, तूं शहाणा आहेस, समजुतदार आहेस, अपबुद्ध नाहीस. ह्मणून तुला मी विवाहाविषयीं विचारीत आहे. पुरुषाला गृहस्थाश्रमावांचून सुख होत नाही. कारण, ब्रह्म-

चारी आश्रम, वानप्रस्थाश्रम व चतुर्थाश्रम हे सर्वही आश्रम कष्ट देणारे आहेत. यास्तव, शुका, माझे ऐक. मी राजाची प्रार्थना करून द्रव्य आणतो. तुला गृहस्थाश्रमांत राहून यत्किंचित् सुद्धां दुःख होणार नाहीं. ” हें व्यासांचें भाषण ऐकून शुकांना मोठें आश्चर्य वाटलें व—शब्द व ज्ञान यांमध्ये महदंतर असतें—हा सिद्धांत समजला. व्यासांनीं अनेक शास्त्रांचें पर्यालोचन केलें; अनेक पुराणें रचलीं; भारतासारखा विस्तृत व अनेक परिस्थितींनीं पूर्ण असा इतिहास लिहिला. पण त्यापासून त्यांना कांहीं लाभ झाला नाहीं असें त्यांना आतां तर निःसंशय वाटलें. कारण, यावेळीं व्यास हे शुद्ध प्राकृताप्रमाणें भाषण करीत होते. पण या त्यांच्या भाषणांत—शुकांना न समजलेल्या गोष्टींचा अप्रत्यक्षपणें उपदेश करावा—हा हेतु होता. असो. आपल्या प्रेमळ पित्याचे हे पूर्ण व्यवहारिक विचार ऐकून पुनरपि शुक ह्मणतात “बाबा, या मनुष्य लोकामध्ये सुख ह्मणून कांहीं पदार्थ आहे का ? कीं अज्ञानी लोक दुःखालाच सुख मानीत आहेत ? महाराज, दुःखाचा कमीपणा किंवा तीव्र वेदनांचा अभाव यालाच प्राणी सुख असें ह्मणतात. पण आमच्यासारखे पंडितही जर तसेंच ह्मणूं लागले तर ज्ञानी व अज्ञानी यांमध्ये काय अंतर राहिलें ? अहो बाबा, विवाह करून मीं स्त्रीच्या अधीन होऊन रहावें अशी का आपली इच्छा आहे ? मी आज जसा स्वतंत्र आहे तसा विवाह केल्यावर राहीन का ? मीं उत्तरमीमांसेचें गुरूपासून ग्रहण केलें असून त्याप्रमाणें वागण्याचा निश्चय

केला आहे. त्या माझ्या निश्चयापासून मीं भ्रष्ट व्हावें अशी का आपली इच्छा आहे ? विवाह केल्यावर मी परतंत्र होईन ! व विषयांच्या लालसेनें स्त्रीजितं होईन; मग मला सुख कोठलें ? बंदिशाळेंत पडलेला मनुष्य दिवसमर्यादा भरल्यावर तरी सुटेल अशी आशा असते, पण या स्त्रीपुत्ररूप पिंजऱ्यांत पडलेला प्राणी तीं जिवंत असेपर्यंत सुटणें शक्य आहे का ? स्त्री हा पदार्थ शुद्ध जरी असता तरी मीं आपलें ह्यणणें मान्य केलें असतें. पण, महाराज, तसा प्रकार नाहीं. कोणताही कां देह ध्याना, तो अपवित्र आहे. त्यांत रक्त, मांस, अस्थि, स्नायु, मज्जा, शोणित, शुक्र, विषा, मूत्र, स्वेद, लाला इत्यादि घाण पदार्थ भरलेले आहेत. तेव्हां अशा पदार्थाचा मी कसा स्वीकार करूं ? माझ्यासारख्या वेदवेत्त्यानें एकाद्या प्राकृताप्रमाणें ग्राम्य व्यवहार व मांसमीमांसा करित राहणें योग्य आहे का ? महाराज, मी अयोनिसंभव आहे. ह्यणजे मला जन्माच्या वेळीं सुद्धां जर स्त्रीची गरज लागली नाहीं, तर आतां क्षणिक सुखाकरितां मीं तिचा स्वीकार करावा हें योग्य आहे का ? मला अजूनपर्यंत स्त्रीचा स्पर्श झालेला नाहीं व तो तसाच आजन्म न व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. अहो महर्षे, आत्मसुख टाकून मीं हें विषेसारखें घाणेरडें सुख भोगावें असें का आपणांस वाटतें ? पण, बाबा, मी आपणास माझा निश्चय सांगून ठेवितों. मी सर्वदां आपल्या आत्म्याशीं खेळत राहणार;

त्याच्याशींच गोष्टी बोलणार; त्यालाच उपदेश करण्याविषयीं विनंति करणार व सर्वदां त्याचाच सहवास करणार. मला ती स्त्री नको; ते पुत्र नकोत; त्या त्यांच्या यातना नकोत; तीं आश्रमकृत्ये नकोत व तो मोठेपणाही नको. मी हातावर भिक्षा घेणार व ती तोंडांत सांठविणार ! भूमीचा उत्तम पलंग करून, त्यावर दर्भाची शेज रचून, आकाशाचें पांघरूण घेणार ! माझे कांहीं अडावयाचें नाहीं. कारण, अरण्यांतले शूरे माझी तहान भागवितील; वृक्ष व वेली क्षुधा शांत करतील; हे हात सेवा करतील; पाय मला वृक्षांच्या तळीं पडलेलीं फळे व पाने जमविण्याकरितां घेऊन जातील; आणि जठराग्नि माझ्याकरितां पाक करील. या जगांत मला अन्य कोणाचेंही साह्य नको व तें मीही कोणास करणार नाहीं. मला जगांत एका माझ्या आत्माराजाचाचून अन्य कोणाचीही भीति नाही व मलाही कोणीं भिऊं नये. या जगांत माझे कोणी नाही व मीही कोणाचा नव्हे. बाबा, आपलें मजवर अत्यंत प्रेम आहे; मी जेव्हां अज्ञ होतो तेव्हां मला आपण जिवापलीकडे संभाळलेंत हें मी विसरलों नाहीं; मातापितरांचे अर्भकावर कसे उपकार होतात हें मला माझ्या आचार्यांनीं सांगितलें आहे; पण माझे मन मला या सृष्टिरूपी बंदिशाळंत पडूं देत नाहीं; मला हें सर्व जग शून्य असल्यासारखें भासतें; ईश्वराच्या ज्ञानरूप निराकार मूर्तीकडे सांखें अनुसंधान ठेवून रहावं असें वाटतें व व्यावेळीं मला जें सुख होतें तें खरोखर अवर्णनीय आहे. मला कोण-

ताही प्राणी माझ्यापेक्षां निराळा दिसत नाहीं; हरिण, गाय, मयूर, कोकिल इत्यादि नित्य सहवासांतले प्राणी सुद्धां मला अलीकडे ओळखतां येत नाहीत. त्यांच्या आकाराकडे जों पाहूं लागावें तों तो खोटा दिसतो व त्यांच्या शरीरांतील गूढ भगवानाचेंच मला दर्शन होतें. मला माझे नित्य विधि सुद्धां नकोतसे वाटतात. भागीरथींत स्नान करावें; कुंडांतील भस्म अंगाला नखशिखांत फांसावें व एकांतांत नेत्र मिटून हृदयस्थ नियंत्याला पहात असावें, असें वाटतें. त्याच्या दर्शनापुढें मला हें सर्व जग तुच्छ वाटतें. मग त्यांतील वैषयिक सुखही तुच्छ वाटावें यांत नवल तें काय ? महाराज, मी आपला आज्ञाधारक पुत्र आहे. आपणांस दुःखांत लोटावें अशी माझी इच्छा नाहीं; पण, बाबा, मज दीनावर कृपा करा. मला स्त्रीपरिग्रह करण्याविषयीं आग्रह करूं नका. त्यापासून उभयतांनाही दुःख होणार आहे. ”

व्यासांनीं आपल्या विद्वान् पुत्राच्या तोंडून निघालेले हे शब्द ऐकिले. ते ऐकून वस्तुतः त्यांना मोठा गहिवर यावयास पाहिजे होता व आपलें हें अभागी पोर विघडलें असें वाटावयास पाहिजे होतें; पण तसा कांहीं प्रकार झाला नाही. कारण, आपल्या तरुण मुलाचें हें वैराग्य तीव्र आहे कीं व्यावहारिक अल्लड मुलांप्रमाणें तें क्षणिक आहे हें लक्ष्यपूर्वक पहाण्याकडे त्यांचें मन गुंतलें होतें. असो. ह्याप्रमाणें शुकांचें भाषण ऐकून घेऊन व्यास पुनः दीनवदन करून ह्मणतात

“शुका, तूं ह्यणतोस खरं; या व्यवहारांत स्वतःच्याच तृष्णा दोषानें बद्ध होणें अत्यंत हानिकर आहे हें मला मान्य आहे. पण, बाबारे, आजन्म नैष्ठिक ब्रह्मचर्य संभाळणें फार कठिण आहे. अरे वेड्या, मोठ-मोठे निग्रही पुरुष सुद्धां आजपर्यंत पुष्कळ वेळां ब्रह्मचर्यापासून भ्रष्ट झाले आहेत व लोकांमध्ये त्यांची अखंड अपकीर्ति राहिली आहे. बृहस्पतीसारख्या तुझ्या गुरुंनीं सुद्धां जर गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे तर तूं तो न करणें प्रशस्त नव्हे. शिवाय माझे अंतःकरण तुझा विवाह न केल्यास प्रसन्न रहाणार नाही व पित्याचें अंतःकरण तळतळत असतांना धर्माचरण करणें हें पुत्राचें कर्तव्य नव्हे. यास्तव, बाळा, असें खुळ्यासारख करूं नकोस; माझे ऐक. तुझे कल्याण व्हावें ह्यणूनच मी तुला विवाहाविषयीं आग्रह करीत आहे. गृहस्थाश्रम स्वीकारून यज्ञादि न केल्यास तुला उत्तम गति मिळणार नाही. ” हें व्यासांचें प्रेमळ भाषण शुकाचार्य खालीं मान घालून लक्ष्यपूर्णां ऐकत होते. त्यांच्या भाषणाकडे यांचें लक्ष्य इतकें वेधलें होतें कीं तें केव्हां संपलें हेंही शुकांस समजलें नाही. व्यास उत्तराची वाट पहात कांहीं वेळ स्तब्ध बसले आहेत असें पाहून शुकाचार्यांनीं आपलें मस्तक वर करून पित्याच्या मुखाकडे पाहिलें व दीर्घ उच्छ्वास सोडून त्यांना हटलें “बाबा, बृहस्पति माझे आचार्य व ह्यणूनच ते मला अत्यंत पूज्य आहेत. मी त्यांच्यापासून सर्व विद्या शिकलों व त्यांच्याच उपदेशानें तृप्त झालों. मी त्यांना ‘गुरु’ या दृष्टीनें कधींही

दोष देणार नाही व तो कोणत्याही शिष्याने देऊ नये; हा सनातन धर्म आहे. पण, महाराज, ते सुद्धां गृहरूपी समुद्रांत बुडाले आहेत. ते माझे विद्यागुरु आहेत हे खरे, पण अविद्यने त्यांचे मन ग्रासून टाकिले आहे. तेव्हां ते मला या संकटांतून कसे सोडवितील ? रोगग्रस्त वैद्याने जशी दुसऱ्या रोग्याची चिकित्सा करावी तसाच हा प्रकार होणार आहे. अहो, दरिद्री कधी कोणाला श्रीमंत करील कां ? महाराज, मी मुमुक्षु आहे. गृहस्थाश्रम ही माझी विटंबनाच आहे असे मी समजतो. त्या आश्रमांत मला सुख होणार नाही; माझ्या हातून आश्रमकृत्ये यथाविधि होणार नाहीत; माझ्या गृहांतून अतिथि निराश होऊन जातील; माझ्यापासून स्त्रीला सुख होणार नाही व त्यामुळे मी ऐहिक व पारलौकिक सुखालाही मुकेन. आपण माझे जनक आहां ! माझे अनहित व्हावे अशी जर आपली इच्छा असेल तर मला हे कृत्य करण्यास सांगा. बाबा, मला गुरुजींनी वेद शिकविले; त्यांचे विवरण करून अर्थ सांगितला; पण त्याच्या श्रवणाने माझे समाधान झाले नाही. वेदांतिल यज्ञयाग हिंसात्मक असल्यामुळे ते मला नकोतसे वाटतात. आतां ती हिंसा वेदप्रोक्त असल्यामुळे व हिंसकांचा उदरभरण हा स्वार्थी हेतु त्यांत नसल्यामुळे तिच्यापासून पाप जरी लागत नसले, तरी प्राण्याला प्रत्यक्ष होणारे क्लेश माझ्याने पाहवत नाहीत. शिवाय हिंसायुक्त वेदांपासून स्वर्गलोकाचीच

प्राप्ति होणार कीं नाहीं ? पण मला तो लोक नकोच आहे, मला आत्मसाक्षात्कार व्हावयास पाहिजे आहे व जर मी गृहस्थाश्रम स्वीकारला तर मी त्याला सर्वथैव मुक्कार आहे. यास्तव, दयानिधे ! मज अर्भकाचें रक्षण करा. मला या संसाररूपी सर्पाची मोठी भीति वाटत आहे. बाबा, भिड्या मुलांचें बापच रक्षण करितातना ? या घोर संसारामध्ये मी पडलों कीं रथाच्या चाकाप्रमाणें किंवा वावटळींतल्या सुकलेल्या पानाप्रमाणें माझी अवस्था होईल. सूर्याला जशी कधींच विश्रांति मिळत नाही, त्याप्रमाणें मलाही ती कधींच मिळणार नाही. स्त्रियांच्या मोहांत सांपडलेला पुरुष कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें परतंत्र होतो असें सर्व गृहस्थाश्रमी पुरुष सांगतात. गृहस्थाश्रमाचा विषयोपभोगाकरितांच स्वीकार करावयाचा ना? मला तें नको आहे. ब्राह्मसुख दुःखपर्यवसायी आहे असें मी वेदांतशास्त्रांत वाचलें आहे. इंद्रिये व विषय यांच्या संसर्गानें होणारें सुख त्यांचा संबन्ध असेपर्यंतच होणार व त्यांचा वियोग झाला असतां तेंही नष्ट होणार हें उघड आहे. पण नित्य सुखाची स्थिति तशी नसते. तें स्वतः-सिद्ध असल्यामुळें त्याला निमित्ताची गरज नसते. यास्तव, बाबा, आत्मतत्त्वविचारापेक्षां संसारामध्ये सुख आहे हें ह्मणणें मला मान्य नाही. कांहीं अभाग्यांना विषयमय संसारांत सुख वाटत असतें खरें; पण तें विष्टेंत लोळणाऱ्या किड्यांच्या सुखाप्रमाणेंच आहे. वेद व शास्त्रें यांचें अध्ययन करूनही जो संसारांत आसक्त होतो त्याच्या-

इतका मूर्ख अन्य कोणीही नाही. खरोखर असले पुरुष कुत्रीं, डुकरें, घोडे इत्यादिकांचे आप्तच आहेत. अहो, अत्यंत दुर्लभ असा मनुष्यदेह प्राप्त झाला असून जे योग्य अध्ययन करित नाहीत ते नराकृति पशुच होत आणि वेदशास्त्रांचें अध्ययन करून जे संसारांत आपल्याच हातानें आपणांस बांधून घेतात ते तर अवाच्य आहेत. पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकांचे ठिकाणीं जो पंडित आसक्ति ठेवितो त्याची लोकांत निंदा होते. खरोखर अशा पुरुषांनीं विषयासक्त होणें हें एक मोठें आश्चर्यच आहे. अथवा त्यांच्या त्या विद्येचा त्यांना किंचित्ही उपयोग नाही असें ह्मणावें लागतें. बाबा, मला असें वाटतें कीं, भाराभर पुस्तकें पढलेला पुरुष खरा विद्वान् नव्हे. तर मायेच्या सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांच्या योगानें जो संसारांत बद्ध होत नाही तो विद्वान् होय. बुद्धिमान् असें त्यालाच ह्मणावें. खरोखर पहातां शास्त्रांमध्ये तोच पारंगत होय. अहो, अभिमानाच्या योगानें अधिक बद्ध करणारें हें विस्तृत अध्ययन काय करावयाचें आहे ! ज्याच्या योगानें जीव बंधांतून मुक्त होईल तेंच अध्ययन करावें. शरीराला क्षिजविणारें, नेत्रांना क्षीण करणारें, आयुष्य कमी करणारें, दुरभिमान वाढविणारें व विषयलालसेंत पुरून टाकणारें, हें केवल व्यवहारालाच उपयोगीं पडणारें अध्ययन कांहीं उपयोगीं नाही. महाराज, मला गृह या शब्दाची सुद्धां भीति वाटते. कारण, पुरुषाचें जें सुस-

रीप्रमाणें ग्रहण करितें (धरितें) तें गृह अशी त्याची व्युत्पत्ति आहे. व त्यामुळें त्यानें एकदां धरलें कीं प्रण जाई तों तें मला सोडणार नाहीं; असें मला निःसंशय वाटत आहे. अहो, बंदिशाळेंत पडलेल्या कोणाला तरी सुख आहे का ? खरोखर जे अज्ञानी असतात, ज्यांची मति मंद असते; व ज्यांचें दैव फिरलेलें असतें, त्यांनाच या संसारबंधांत पुनरपि पडण्याची इच्छा होते. यास्तव, जनका, मज दीनावर करुणा करा; मी तुमचे घट्ट पाय धरितों; मी आपणांस शरण आलों आहे; मला वर काढा ! बाबा, मला या अफाट समुद्रांत बुडवूं नका. ”

ह्याप्रमाणें विह्वल होऊन शुकाचार्य प्रार्थना करूं लागले असतां व्यासांना त्यांची करुणा आली. पण हा आपला पुत्र मार्ग चुकत आहे; भलत्याच मार्गाला सन्मार्ग समजत आहे; आपल्यास योग्य नसलेल्या आश्रमाचा स्वीकार करूं पहात आहे हें पाहून त्याच्या कल्याणाच्या इच्छेनें व्यास पुनः झणाले “ शुका, अरे, तूं एवढा विद्वान् असतांना हें वेड्यासारखें काय करितोस ? दाशरथि रामाप्रमाणें किंवा कौंतेय अर्जुनाप्रमाणें तुला मोह पडला आहे. भगवान् वसिष्ठांनीं व भगवान् शौरीनें त्यांचा जसा मोह घालविला तसा तुझा हा मोह कोण नाहीसा करील ? वायूनें ग्रस्त झालेल्या रोग्याला जशी कुशल वैद्य मात्रा देतो, तशी तुला या प्रसंगीं उपदेशामृताची गुटिका कोण चारील ? शुका, विवेक कर. तूं ज्ञानी आहेस हें मी जाणतो. पण त्या ज्ञानाचा आपल्या हिताकडे कसा

उपयोग करावयाचा हें, तुझे वय अल्प असल्यामुळे, तुला समजत नाहीं. शास्त्रकारांनीं विद्येप्रमाणेंच वयालाही जें एवढें महत्त्व दिलें आहे तें तरी एवढ्याचकरितां. शब्द-ज्ञानापेक्षां अनुभवाची योग्यता अधिक आहे. तुला शब्द-ज्ञान झालें आहे, पण अजून जगाचा अनुभव पूर्णपणें आला नाहीं. व त्यामुळेच तुला संसाराची एवढी भीति वाटत आहे. अरे खुळ्या, संसार ही बंदिशाळा का आहे ? राजाचे सेवक अपराध्याला जसे बंदींत टाकितो तसा का तुला कोणी बंदींत घालीत आहे ? बंदींत कोण कोणाला घालणार ? जरी कदाचित् एकाद्यानें कोणाला बंदींत टाकण्याचा विचार केला तरी तो त्याच्या देहाला फार तर अटकेंत ठेवील ! देह कोठें का राहीना ! मन तर ज्याच्या त्याच्या स्वाधीन आहे कीं नाहीं ? त्याच्यावर अन्य कोणाचा तरी अधिकार चालणार आहे का ? कधींच नाहीं. त्याच्यावर जर कोणी अधिकार चालविलाच तर ती एक बुद्धिच चालवील. व ती सुद्धां केवळ आपल्याच मनाला अटकेंत ठेवील. तिला दुसऱ्याच्या मनावर अधिकार चालवितां येत नाहीं. यास्तव, शुक, पुढची विपत्ति टाळण्याकरितां तूं लौकिकांत गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर व अंतःकरणांत यति किंवा ब्रह्मचारीच रहा. वा शहाण्या, असें ज्याला करितां येतें तोच स्वहित साधतो. ही एक मोठी निपुणता आहे. यालाच ' कर्मसु कौशलं ' ह्मणतात. न्यायानें वित्त संपादन करून क्रमानें शास्त्रोक्तरीत्या वेदोक्त कर्म करावीत;

श्रद्धायुक्तं अस्मावे व असत्यभाषणं कर्तुं नये. इतरेके
 केल्यानें गृहस्थाश्रमी पुरुष सुद्धां मुक्त होतो. भगवीं वस्त्रे
 व मुंडेन हींच मुक्तीचीं साधनें आहेत असें समजणें योग्य
 नव्हे. अरे बुद्धिमान् वाळा, मध्यान्हसमयीं ब्रह्मचारी, यति
 व व्रतस्थ वानप्रस्थ हे गृहस्थाकडे अन्नाच्या आशेनें येतात.
 प्राणतृप्तीकरितां अन्नसमर्पण करणाऱ्या गृहस्थार्ची योग्यता
 काय सांगावी ? गृहस्थाश्रमांत रहाणारे पुरुष या अति-
 थींचे व यतींचे पूजन करितात; त्यांना अन्न देतात आणि
 त्यांच्याशीं मृदु व सत्य भाषण करितात. खरोखर या
 कृत्याइतके पुण्यकारक कृत्य कोणतेही नाही. ज्या आश्र-
 मांत अशा प्रकारचीं कृत्ये घडतात त्याला दोष देणें हा
 मोठा अपराध आहे. शास्त्रकार कोणत्याच आश्रमाला
 तुच्छ मानीत नाहींत. त्यांची सर्वांचे ठिकाणीं समदृष्टि
 आहे. ब्रह्मचर्यादि इतर आश्रम कष्टकर असल्यामुळे व
 त्यांपासून भ्रष्ट होण्याची पदोपदीं भीति असल्यामुळे गृह-
 स्थाश्रमासारखा उत्तम आश्रम नाही असें स्मृतिकार
 ह्मणतात. वसिष्ठादि ज्ञानी आचार्यांनीही त्याचाच स्वीकार
 केला होता. अरे महाभाग्यवान् पुत्रा, वेदोक्त कर्मे कर-
 णाराला स्वर्ग, मोक्ष, उत्तम कुलांत जन्म इत्यादिकांपैकीं
 कांहीं अशक्य नाही. त्याला जी जी इच्छा होते ती ती
 वेदनामक ईश्वर पूर्ण करितो. क्रमानें एका आश्रमांतून
 दुसऱ्या आश्रमांत जावें. एकदम अविचार करून आश्र-
 माचें उल्लंघन करूं नये, असें धर्मज्ञानी सांगतात. यास्तव,

हे धर्मज्ञ बालका, स्त्रीपरिग्रह कर, गृह्याग्नि ठेव, आळस न करितां आश्रमाला उचित असलेलीं सर्व वृत्ति कर, देव, पितर व मनुष्य यांचें शास्त्रोक्त रीतीनें तर्पण कर, धार्मिक पुत्र उत्पन्न कर आणि त्याला गृहस्थाश्रमामध्ये नियुक्त करून नंतर तूं वनांत जा. तेथें गेल्यावर सुद्धां उत्तम प्रकारें व्रताचरण करून शरीराला क्षीण करून टाक आणि इतकें सर्व झाल्यावर चतुर्थाश्रम स्वीकार. शुका, तुला ठाऊक नाहीं, मनासहवर्तमान हीं पांच ज्ञानेंद्रियें मोठीं बलाढ्य आहेत. अविवाहित पुरुषाला तीं उन्मत्त करून सोडितात; पुरुषाला तीं अपुरुष बनवितात; मनुष्याला तीं पशु करितात व विवेक्याला अवि- वेकी ठरवितात. यास्तव, बाळा, त्यांना स्वाधीन ठेव- ण्याकरितां विवाह कर. वृद्धावस्थेंत तीं शिथिल झाल्या- वर तपश्चर्या करावी असें शास्त्रवचन आहे. शुका, तं- तर काय अजून लहान आहेस ! विश्वामित्रासारख्या निग्रही मुनीला सुद्धां त्यांचें दमन करितां आलें नाहीं. त्यांनीं आहार सुद्धां टाकून तीन हजार वर्षे तपश्चर्या केली पण व्यर्थ. मेनकेला पाहतांच ते मोहित झाले व तिच्याबरोबर पुष्कळ दिवस रममाण झाले. विश्वामित्रा- पासून तिच्या उदरीं शकुंतला जन्मली हें सर्वांना ठाऊक आहेच. माझा पिता पराशर कोळ्याच्या कन्येला पाहून मोहित झाला व त्यानें नावेमध्येच तिच्याशीं क्रीडा केली. ब्रह्मदेव तर आपल्या कन्येलाच पाहून कामातुर झाला. सारांश, हा इंद्रियसमूह मोठा बलवान् आहे. यास्तव,

बाळा, तूं माझे ह्मणणे कबूल कर. मी तुझा उत्तम व कुल-
शीलसंपन्न कन्येबरोबर विवाह करून देतो. गृहस्थाश्र-
माचा स्वीकार करून तूं वेदमार्गाचें अवलंबन कर. ”

व्यासांचें हें आग्रहाचें भाषण ऐकून शुकांना फार
खेद झाला. पित्याची आज्ञा मोडावी तर त्यांचा अप-
मान केल्यासारखें होतें व त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें विवाह
करावा तर जन्मभर दुःखी व्हावें लागतें. तेव्हां आतां
कसे करावें ? या संकटाचें निवारण कोण करणार ?
पित्यांना असंतुष्ट करणें जसे बरें नव्हे, तसेच स्वतःचें
अकल्याण करून घेणेंही प्रशस्त नाही. इत्यादि अनेक
विचार शुकाचार्यांच्या मनांत घोळूं लागले. श्रीव्यासांना
आतां काय उत्तर द्यावें हेंच त्यांना सुचेना ! व्यास तर
“ शुका, बोलत कां नाहीस ? तूं असा कधी कां होतोस ? ”
असे वारंवार प्रश्न करूं लागले. तेव्हां नाइलाज झाल्या-
मुळें शुक ह्मणालेः—बाबा, गृहस्थाश्रम अत्यंत दुःख-
दायक असल्यामुळें मी तो करणार नाही. स्त्रीचा परिग्रह
केल्यावर मला द्रव्य मिळवावें लागेल. व याचना करण्याचा
मला अजूनपर्यंत प्रसंग आलेला नसल्यामुळें मदींमत्त
धनिकांच्या पुढें जाऊन त्याकरितां “ द्याहो ” असें
ह्मणून हात पसरण्यापेक्षां मला मरण बरें वाटूं लागेल.
खरोखर विद्वानालाही याचना करावयास लावणारा हा
गृहस्थाश्रम मला शत्रूसारखा वाटतो. याचना केल्यावां-
चून तर माझ्यासारख्याला द्रव्य मिळणें शक्य नाही.
जगामध्यें दात्यांची संख्या अगदींच थोडी असल्यामुळें

कोणची ? कशी आहे ? कोठें रहाते ? व यच्चयावत् सर्व पुरुषांना कसा मोह पाडते ? हें समजत नाहीं. खरोखर या सत्यवतीपुत्राला सुद्धां मोहित करणारी ती देवी अति दुर्घट असली पाहिजे. अहो, ज्यानें पुराणें व भारत रचलें, वेदाचे भाग केले व या दुर्लघ्य मायेच्या तडाक्यांत कोणीं सांपडूं नये ह्मणून असंख्य उपाय सांगून ठेविले, तोच हा माझा पवित्र पिता आज तिच्या अधीन झाला ! ! शिव, शिव ! देवि, मातोश्री, हे जगज्जननी माये, मी तुला साष्टांग प्रणाम करितों. मी तुला शरण आलों आहे. या जगांत सर्व पुरुषांना तूं हतवीर्य करून सोडिलें आहेस. ह्मणून मी तुलाच मात्र एक पुरुष ह्मणतो. ब्रह्मदेवादि सर्व पुरुष तुझ्यापुढें चाकराप्रमाणें हात जोडून उभे आहेत; यास्तव, मी तुला त्यांची स्वामिणी ह्मणतो. या मायेच्या अधीन न झालेला असा एकादा तरी प्राणी या जगांत आहे का ? वाहवा ! काय या मायेचें बल ! केवढें सामर्थ्य ! अहो, प्रत्यक्ष विष्णूला सुद्धां या विलक्षण शक्तीनें स्वाधीन करून घेतलें ! ! हा माझा पिता विष्णूचा अंश आहे असें पौराणिक ह्मणतात. पण तो सुद्धां या मोहरूपी समुद्रामध्यें आज बुडाला आहे. काय चमत्कार आहे, कीं एकाद्या अडाणी माणसाप्रमाणें हा नेत्रांतून अश्रु ढाळीत बसला आहे. पण असा विचार करीत नाहीं कीं मी कोण ? हा कोण ? हें जगत् काय आहे ? प्राण्यांना भ्रम कसा होतो ? व ह्या पांच भूतांच्या विकारौत्मक देहाचे ठिकाणीं पिता, पुत्र,

स्त्री, मित्र, इत्यादि भावना करणें कितीसैं युक्त आहे ? हा सर्व प्रकार पाहून मला एकच गोष्ट समजते. ती ही कीं ' मायां, माया ' ह्मणून जी कोणी आहे ती एक बलाढ्य शक्ति होय; व प्राणी तिच्या अधीन असतो. त्याला तिचें उल्लंघन करितां येणें हें एक अलौकिकच कृत्य आहे. " असो. ह्याप्रमाणें अनेक खेदकारक उद्गार काढून शुक पित्यास ह्मणाले:—“ बाबा विवेक करा. आपण पराशरांचें पुत्र आहां; महाभाग्यशाली आहां; सर्वांना उपदेश करण्याचा आपला अधिकार आहे. असें असतांना हे जनका, आपण असा शोक कां करितां ! अहो ' परोपदेशे पाण्डित्यं ' हें स्वतःचेंच वचन खरें करून दाखवितां कीं काय ? महाराज, कलियुगामध्ये ' कुशला ब्रह्मवर्तियां ' अशाप्रकारचे लोक होणार आहेत असें जें आपण भविष्य केलेंत तें उदाहरणानें आजच सिद्ध करितां कीं काय ? माझ्यासारख्या अर्भकानें अपणांस उपदेश करावा असें नाहीं. पण प्रसंग आलाच आहे ह्मणून बोलतो. ' मी आपला पुत्र आहे " असें अपणांस वाटत असल्यामुळेच आपण आज खेद करित आहां हें खरें; पण मी पूर्वी कोठें होतो ? व कोणाचा पुत्र होतो ? ' सर्वे वयमैतः परं ' असें जें सिद्धान्ताचें वाक्य आहे, त्याप्रमाणें पाहिलें असतां मी पूर्वीसिद्धां कोणाचा तरी पुत्र होतोच हें निःसं-

१ दुसऱ्यांना उपदेश करण्यांत मोठें कौशल्य. २ ब्रह्मविषयी वाच्यता करण्यांत मोठे निपुण; पण आचारशून्य व विषयी. ३ आह्मी सर्व या स्थूलाच्या पलीकडे आहो.

शय आहे. तेव्हां आजपर्यंत अनेक पित्यांना अशाप्रकारें मीं रडविलें असेल व मीही त्यांच्या करितां रडलों असेन. ह्मणजे रड ही आमच्या नशीबींच लागली आहे. ती भुटप्याचा एकच मार्ग मला दिसतो व तो—मी कोणाचा कोणी नव्हे असें मनापासून समजणें—हाच आहे. बाबा, खरोखरीच जर पाहूं लागलें तर यदृच्छेनें केव्हां तरी निर्माण होणाराचा व केव्हां तरी नाश पावणाराचा तसल्याच दुसऱ्या पदार्थाशीं नित्य संबंध कसा होणार ? पित्यानें प्राणी निर्माण झाल्यावर हा माझा पुत्र व पुत्रानें समजू लागल्यावर हा माझा पिता असें मानणें हा शुद्ध व्यवहार आहे. यापेक्षां त्याला अधिक नांव देतां येत नाहीं; व तें शोभणारही नाहीं. व्यवहार तर अव्याहतपणें कधीं चालत नसतो. यास्तव, बाबा, धैर्य धरा. असे खिन्न होऊं नका. माझे हित व्हावें अशी आपली खरी इच्छा आहेना ? मग या मोहांत सांपडून मला या संसाररूपी खार्थीत कां ढकलूं पहातां ? वस्तुतः पित्याला पुत्राचा कोणता उपयोग आहे ? त्याला जर क्षुधा लागली तर ती भक्ष्यानें निवृत्त होत असते; मुलाच्या तोंडाकडे पाहून शेत नाहीं. बरें त्याला तहान लागली तर ती सुद्धां जलानानेच शांत होते. सुगंधी पदार्थानें त्याच्या घ्राणाला सुख होतें; मधुर भाषण श्रवण केल्यानें कर्णाला सुख होतें व स्त्रीसुख स्त्रीपासून मिळतें. यांपैकीं एकाही गोष्टींत पुत्राचा उपयोग होत नाहीं. मग माझ्याकरितां आपणांस इतकें सुख कां होतें. अजीगतानें आपला पुत्र हरिश्चंद्राला

विकला व हरिश्चंद्रानें त्याला यज्ञस्तंभाला बळी देण्याकरितां बांधिलें; हें आपणांस ठाऊक आहेच. पित्याला पुत्र जर खरोखरीच प्रिय असता तर त्यानें द्रव्याकरितां त्याला विकलें असतें का ? सारांश, कोणी कोणाला प्रिय नाहीं. ज्याची त्याची इच्छा ज्याला त्याला प्रिय ! पित्याला पुत्र किंवा पुत्राला पिता प्रिय कोठपर्यंत, प्रसंग आला नाही तोपर्यंत. प्रसंग आला असतां सर्व सर्वांना अप्रिय होतात. व्यावहारिक सुखाचें साधन द्रव्य आहे; व तें असलें कीं इतर सर्व सुखें मिळतात. यास्तव, बाबा, आपणांस सुखाचा लोभ सुटला असेल तर द्रव्य मिळवा. माझ्यासारख्या भिकारी पुत्राला घेऊन आपणांस काय लाभ व्हावयाचा आहे ? बाबा, मला विवाह करण्याविषयीं सांगू नका. ह्यावांचून अन्य कोणतीही गोष्ट मला सांगा. मी ती निःसंशय करीन. आपण ज्ञानी आहां. यास्तव, हे मुनिश्रेष्ठा, मला उपदेश करा. जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि इत्यादिकांच्या निमित्तानें होणाऱ्या दुःखापासून व गर्भवासापासून माझी सुटका कशी होईल तें मला सांगा, अनेक स्थावरजंगम योनि फिरून मी या मनुष्ययोनींत, छेः छेः ब्राह्मणाच्या वीर्यापासून व गर्भवासावांचून निर्माण झालों आहे. यास्तव, या उत्तम जन्माचें सार्थक करावें असा माझा विचार आहे. अहो, जे ब्राह्मणाच्या कुलांत निर्माण झालेले नसतात, त्यांना ब्राह्मणाकडे पाहून मोठी हळहळ वाटते; व येन केन प्रकारानें प्रसिद्ध होण्याच्या इच्छेनें ते ब्राह्मणशब्दाचा विपर्यास करितात; आणि

त्यांच्या योग्यतेचे आह्मी आहो, अशी ते व्यवहारांत द्वाही सुद्धां पिटतात. मग अनायासानें प्राप्त झालेल्या या माझ्या उत्तम जन्माचा मीं कां उपयोग करून घेऊं नये ? बाबा, मीं पुष्कळ विचार करून पाहिला; अनेक तऱ्हेनीं मनाची समजूत घातली. अरे वेड्या मना, पित्याला दुःख देऊं नकोस, त्यांना दुःख देऊन तुझे कल्याण होणार नाहीं; असें परोपरीनें सांगितलें. पण व्यर्थ. मी बद्ध आहे ही समजूत बदलत नाहीं; संसार करावा अशी वासना होत नाहीं व त्रिगुणात्मक वैदिक क्रियेंत निमग्न व्हावें हें आवडतें नाहीं. यास्तव, माझ्या जनका, अहो सर्वज्ञ नारायणा, मला तारा. माझें संरक्षण करा. खरोखर मी या भयंकर सागरांत बुडून फुकट मरत आहे. ”

ह्याप्रमाणें अगदीं गहिंवरून उच्चारलेले शब्द ऐकतांच व्यासांनीं डोळे उघडले; आपल्या प्रिय पुत्राला जवळ घेतलें; त्याच्या अंगावरून हात फिरविला व ते त्याला ह्मणाले:—“ बाळा, तुझे अकल्याण व्हावें; तुझा नाश व्हावा; तूं अधोगतीला जावेंस असें का मला वाटत आहे ? अरे, या सृष्टीतील कोणत्या तरी पित्याला किंवा मातेला आपल्या बालकाचें अकल्याण व्हावें असें वाटणें शक्य आहे का ? काय सागूं शुका, तुला पुत्रप्रेम कसें असतें याचा अजून अनुभव नाहीं. “ प्रसंग येईपर्यंत सर्व सर्वांना प्रिय असतात ” इत्यादि जें ह्मटलेंस तें शास्त्रीयदृष्ट्या खरें आहे. पण व्यावहारिकदृष्ट्या मात्र तें

खरें नव्हे. कारण, मुला, प्रेम हें संसाराचें भूषण आहे. व पितृप्रेम, पुत्रप्रेम, स्त्रीप्रेम इत्यादि ज्या अभाग्याचे ठिकाणीं नसतात ते जिवंत राहिले काय व मेले काय सारखेच ! अरे, ज्यांचें व्यवहारिक पदार्थावर प्रेम नाहीं ते अव्यवहारिक पदार्थावर तरी तें कितीसें ठेवणार ? आपल्या देहापासून निर्माण झालेल्या आकाराकडे पाहून ज्याच्या मनांत प्रेमाचा पाझर फुटत नाहीं तो गुहेंत गुप्त राहिलेल्या निराकाराला पाहून सद्वदित कसा होणार ? शुका, तूं अज्ञ आहेस. पुष्कळ शब्द पढलास हें खरें; पण त्यांच्या योगानें तुझी विपरीत भावना झाली. यास्तव, पुत्रा, मीं नुकतेंच केलेलें भागवत तूं वाच. तें फार विस्तीर्ण आहे असें नाहीं. त्याचे केवळ बारा स्कंध आहेत. सर्व पुराणांचें तें भूषणच आहे. सत्य काय व असत्य काय हें केवळ त्याच्या पठणानेंच समजतें. पूर्वीं वडाच्या पानावर बालरूप धारण करून पडलेल्या व मला बालरूपानें कोणीं, कशाकरितां व कोणत्या द्रव्यानें निर्माण केले असा विचार करणाऱ्या विष्णूला भगवती देवीनें एका श्लोकाधीनें तें सांगितलें. बीजामध्ये जसा वृक्ष त्याप्रमाणें त्या श्लोकाधीति सर्व शास्त्रार्थ गुप्त होता. त्या श्लोकाधीचें चिंतन केल्यानेंच विष्णूला भगवतीचें साक्षात् ज्ञान झालें. पुढें महाविष्णूनें त्याचा ब्रह्मदेवास उपदेश केला. ब्रह्मदेवानें तें गुप्त शास्त्र नारदास दिलें. नारदानें त्याचा मला उपदेश केला व मी पामर जनांवर उपकार करण्याकरितां अनेक

आख्यायिका व देवीचे पराक्रम यांच्या यादीच्या बारा स्कंधांमध्ये विस्तार केला. यास्तव, पुत्रा, नई. भागवत पुराणाचे लक्ष्यपूर्वक पठण कर; ह्यणजे तुझ्या चिंत्ताचा मल निघून जाईल व तू पुनः असा व्याकुळ होणार नाहीस. यामध्ये मी सर्व वेदार्थ व्यक्त केला आहे. हे पुराण ब्रह्मविद्येचे निधानच आहे असे तुला त्याच्या पठणानंतर समजेल. शुका, पुष्कळ पंडितांची सुद्धा पुराणांविषयी उगीच कांहीं तरी कल्पना झालेली असते. पण ती खरी नव्हे. कारण, त्यांमध्ये मी प्रवृत्ति व निवृत्तिलक्षण वेदोक्त धर्मच आख्यायिकारूपाने सांगितला आहे. मी माझ्या पदरचे असे त्यांत कांहीं एक सांगितलेले नाही. पण तात्पर्याकडे लक्ष देण्याची सामान्य व व्यवहारपटु लोकांना फारशी संवय नसल्यामुळे, त्यांची भलतीच समजूत होते. यास्तव, तू तात्पर्याकडे लक्ष देऊन हे भागवत ऐक ह्यणजे तुझ्या मनाला समाधान वाटेल व तू खोटा आग्रह धरणार नाहीस. हा लोमहर्षणाचा पुत्र सूत माझा शिष्य आहे. तोही तुझ्याबरोबर हे उत्तम पुराण श्रवण करील. ”

ह्याप्रमाणे व्यासांनी शुकाचार्यांस सांगितले असता ते सूताबरोबर एकांतस्थळी बसून भागवताने पितृमुखाने श्रवण करू लागले. भागवतांतलीं अनेक स्थळे त्यांना मोठीं रमणीय वाटलीं व त्यांत ठिकठिकाणीं वेदार्थ गोवलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला. भागवताचे श्रवण संपल्यावर त्याचे मनन करीत ते व्यासांच्याच पवित्र आश्रमांत कांहीं दिवस

व्यासशुकसंवादः

त्यांना सुख होईना. अंतःकरणांतली तळमळ
इना. पुनः पुनः खिन्न होऊन ते विचार करीत एकां-
तांत बसू लागले. त्यांची वृत्ति उत्तरोत्तर उदास
होऊ लागली. देह क्षीण झाला. त्यांना भोजनाची काळ-
जी नाही; उपवास पडले तरी काहीं चिंता नाही;
वृक्षाचीं पाने खावीं लागलीं तरी काहीं हरकत नाहीं
अशी त्यांची वृत्ति झाली. एकाद्या वृक्षाच्या खालीं दर्भ
हांतरून किंवा सरस्वतीच्या तीरीं अजिनावर हे आमचे
आचार्य एकाद्या कर्जानें पडिलेल्या दरिद्र्याप्रमाणें चिंता
करीत बसत. हा सर्व प्रकार पाहून व्यासांना आतां पुढें
काय करावें हें सुचेना ! “ माझ्या पुत्राचीच जर अशी
अवस्था झाली व तो उन्मागिनें वर्तन करूं लागला तर
मला श्रेष्ठ पुरुष काय ह्मणतील ? ” ही त्यांना चिंता
पडली व ते त्यांच्या जवळ जाऊन ह्मणाले “ पुत्रा,
तुझा पिता विद्यमान असतांना तूं असा चिंताग्रस्त कां
झालास ? ज्या दुर्दैव्यांचा बाप त्यांच्या बाल्यावस्थेंत मृत
होतो त्यानीं जर असा खेद केला तर तें शोभेल ! पण
तुला कांहींएक कारण नसतांना तूं असा कष्टी कां
होतोस ? बाळा, मी सांगतो तसें ऐक. माझा हेतु जर
तूं पूर्ण केलास तर तुझे कधींही अकल्याण होणार नाहीं.
तूं आपल्या देहाला व मनाला व्यर्थ शिणवूं नकोस.
शास्त्रोक्त ज्ञानाचा विचार कर. अनुभव सर्व प्रमाणांत

श्रीशुकचरित्र.

श्रीशुक्याची

श्रेष्ठ आहे. त्याची प्राप्ति करून घेण्याचा विचार झाला. बाई सदाचरणी पुत्रा, माझ्या बोलण्यानें जर तुझें समाधान होत नसेल तर मी तुला सांगतो तसें कर. ह्यणजे तुला निःसंशय समाधान वाटेल. पुत्रा, तूं मिथिलानगरीस जा. तेथें जनक या नांवाचा राजा राज्य करित असतो. तो महात्मा विदेह मुक्त आहे. त्याच्या सारखा धार्मिक राजा सांप्रतकाळीं नाहीं असें ह्मटलें तरी चालेल. आत्मज्ञानी असल्यामुळें तो तुझ्या संशयाचा तात्काळ उच्छेद करील. शुका, खरोखर त्याच्या केवळ दर्शनानेंच तुझा हा दुष्ट मोह नाहीसा होईल. बाळा, तूं त्याला वर्णाश्रमधर्माविषयीं प्रश्न कर; ह्यणजे तो तुझें समाधान करील. तो तुला असत्य व अहिताची गोष्ट कधींही सांगणार नाहीं. यास्तव, आतां विलंब न करितां तूं भागीरथी उतरून त्याच्या नगरांत जा. ”

प्रकरण ५ वें.

शुकाचें मिथिलानगरीप्रत गमन.

व्यासांनीं आपल्या पुत्राला जनकाकडे जाण्याविषयीं मोठ्या आग्रहानें सांगितलें असतां त्यांना मोठा विचार पडला.—जनकाकडे जाऊन मला काय लाभ होणार ? मी कोठेंही जरी गेलों व कोणीही जरी मला कसाही उप-

मथिलानगरीप्रत गमन.

तरी त्याचा आतां कांहींएक उपयोग होणार नाही. कारण, माझे समाधान प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या हातूनही होईलसें मला वाटत नाहीं.—असा विचार करून त्यांनीं तेथेंच रहाण्याचा संकल्प केला. पण एक दोन दिवस गेल्यावर 'बा शुका, तूं जनकाकडे कधीं जाणार?' असा व्यासांनीं आपण होऊन त्यांना प्रश्न केला. तेव्हां शुक ह्मणतात "बाबा, जनकाविषयीं जें कांहीं मी थोडेसें आपल्या तोंडून ऐकिलें त्यावरूनच माझी उत्कंठा नाहीशी झाली. कारण, "जीवन्मुक्त, विदेह व राजा" हे शब्दच मला बंध्यापुत्रासारखे औपचारिक भासतात. व हा केवळ दंभिकपणा असावा असें वारंवार मनांत येतें. मला ही मोठी शंका आहे कीं, राज्य करणारा हा राजा देहयुक्त आहे कीं देहरहित आहे? एक वेळ असेंही वाटतें कीं अशा अद्भुत राजाला एकदां पहावें. जीवन्मुक्त व विदेह असतांना त्याला मोठ्या आनंदानें राज्य कसें करितां येतें? मला तर असें वाटतें कीं, हा याचा जीवन्मोक्ष देहालाच आत्मा ह्मणणाऱ्या नास्तिक बृहस्पतीच्या मोक्षाप्रमाणेंच असावा. कारण, जर तो अन्नादिकांचें भक्षण करीत आहे तर तें करीत नाहीं असें कसें होईल? बाबा, राज्यकारभारासारखा व्यवहार करीत असतांना त्याच्या इंद्रियांचा व्यापार होत नाहीं, असें ह्मणणें शोभेल तरी का? ही माता, हा पुत्र, ही स्त्री, ही बहीण, ही वेश्या, हा चोर, हा शठ, हा साधु इत्यादि भेदांचें ज्ञान

श्रीगुरुकरुणा.

श्रीगुरुकरुणाची

झाल्यावांचून त्याला प्रजेचें पालन कसें करितां ? नई, कडु, खारट, तिरुट, आंबट, तुरट इत्यादि रस जर त्याला समजत असले तर तो इतर विषयी पुरुषाप्रमाणेंच भोग भोगीत असतो असें ह्यणण्यास कांहीं भीति नाही. अहो, राज्यासारखा प्रचंड व्यवहार करीत असतांना शत्रु व मित्र यांचें ज्ञान होणारच व त्यामुळें एकाचे ठिकाणीं वैर व दुसऱ्याचे ठिकाणीं प्रीति हीं अवश्य जडणार. तेव्हां अशा अवस्थेंत त्याची मुक्ति अबाधित कशी रहाते ? वेदवेत्ता ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रें, चांडाल इत्यादि सर्वांचे ठिकाणीं समदृष्टि ठेवावी असें श्रेष्ठांनीं साधकांना सांगितलें आहे. पण राजा नियंता असल्यामुळें त्याला चोर, चाहाड, घातकी इत्यादि प्रजेला उपद्रव देणारांचे ठिकाणीं समदृष्टि कशी ठेवितां येते ? व जर तो समदृष्टि ठेवीत असेल तर प्रजेचें रक्षण कसें होतें ? सारांश, अशाप्रकारचे मला अनेक संशय येतात. बाबा, मीं अजून जीवन्मुक्त पुरुष कसा असतो तें पाहिलें नाहीं आणि त्यामुळें मला ह्या राजाला पहाण्याची उत्कट इच्छा झाली आहे. पण मला त्याच्या-विषयीं अनेक संशय येतात. तेव्हां मिथिलानगरीस जाऊन आपल्या संशयाची एकदां निवृत्ति करून घ्यावी, कीं तो राजा जीवन्मुक्त असणें अशक्य आहे असें समजून येथेंच स्वात्मरामाशीं क्रीडा करीत रहावे ? हा मला मोठा विचार पडला आहे. बाबा, मी तेथें गेल्यावर माझ्या संशयाची निवृत्ति खचित होईल असें जर आपणांस वाटत असलें तर मी जातो. ”

मिथिलानगरीभ्रत गमन.

द्वाप्रमाणं शुकाचार्यानीं व्यासांना सांगितलें असतां ते ह्मणालेः—“ पुत्रा, तूं जनकाच्या नगरास जा. तो तुझे उत्तम प्रकारें समाधान करील. राजस व तामस लोक दंडावांचून वठणीस येत नाहींत हें खरें ! पण मनु-सारख्या महात्म्यांच्या वचनाप्रमाणें सर्व राजधर्म पाळून-ही तो जीवन्मुक्त आहे. जनकासारख्या व्यवहारातीत पुरुषाचें दर्शन झाल्यानेंच तूं पावन हांशील. शुकमुने, एकाद्या महात्म्याविषयीं उगीच कांहीं तरी कल्पना करणें प्रशस्त नव्हे. बाबारे, तर्क व अनुभव यांमध्ये मोठें अंतर आहे. यास्तव, तूं मिथिलानगरीस जा. तेथें गेल्यावर हे तुझे सर्व सशय नष्ट होतील. ”

व्यासांच्या मनांत श्रीशुकांचें परम कल्याण व्हावें असें होतें, आणि त्याकरितांच त्यांनीं आपल्या प्रिय पुत्राला जनकाकडे जाण्यास सांगितलें. पण आपला विद्वान् व सद्गुणी पुत्र आपणांपासून दूर असावा असें त्यांना मनापासून वाटत नव्हतें. पूर्वोक्त भाषण होऊन एक दोन दिवस गेल्यावर शुकाचार्यांनीं प्रवासाची तयारी केली. व शुभ मुहूर्त पाहून उत्तम लयावर बाहेर पडण्याच्या उद्देशानें ते पित्याचा निरोप घेण्याकरितां त्यांच्याजवळ आले. त्यांनीं त्यावेळीं सर्व जटाभार मस्तकावर घट्ट बांधला होता; पाठीवर अजिन टाकिलें होतें; सर्वांगाला विभूति फांसली होती; ललाटावर दुबोटी चंदन शोभत होतें; उजव्या हातांत दंड व डाव्या हातांत तुंबा घेतला

होता; एक बल्कल कंबरेला गुंडाळले होते ^{श्रीशुक्याची} खडावा घातल्या होत्या. या त्यांच्या तयारीवरून ^{नई} व्यासांना त्यांचा उद्देश समजून आला. पित्याजवळ जाऊन शुकाचार्यांनी त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेविले व “ बाबा, मी जनकाचें दर्शन घेण्याकरितां मिथिलानगरीस जातो.” असें ह्मटले. ते ऐकतांच त्यांना समाधान वाटले व जरा खेदही झाला. —आपला पुत्र आपल्या इच्छेप्रमाणें जनकाकडे जावयास निघाला आहे—असें पाहतांच त्यांना बरे वाटले व—आतां कांहीं दिवस पुत्रवियोग होणार—हें ध्यानांत येतांच खेद झाला. पण परिणामाकडे दृष्टि देऊन त्यांनी त्यांना जाण्याविषयीं रुकार दिला. व्यासांनी पुत्राला मोठ्या प्रेमानें दृढ आलिंगन दिलें. व “ हे शुका, तुझें कल्याण होवो; पुत्रा, तूं शतायुषी हो; ” असे आशीर्वाद दिले. शुकाचार्य, स्वभावतःच निश्चयी व निःस्पृह असल्यामुळे व त्यांना आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान यथार्थ झालेले असल्यामुळे व्यास त्यांना ह्मणाले:—“ बाळा, तूं मिथिलानगरीस जा. पण मी पुनः तुमच्या आश्रमांत परत येईन; असें मला वचन दे. परंतु—विवाहाकरितां बाबा मला उगीच त्रास देतात; तेव्हां त्यांच्याकडे आतां जाऊंच नये ह्मणजे कटकट तरी वांचेल—असें ह्मणून कोठें तरी जाऊं नकोस. पुष्कळ अज्ञ मुले असें करितात. पण बाबारे, पुढें त्यांना त्याचा वाईट परिणाम भोगावा लागतो. मुलांना लहानपणीं त्रास देण्यांत मातापितरांचा किती निर्मल हेतु असतो हे त्यांना समजत नाहीं. शुका, गृहस्थाश्रम स्वीकारित्यानें

मिथिलानगरीप्रित गमन.

प्राच्याण होईल असें जें तुला वाटत आहे तें खरें
१२६. यास्तव, तूं मन मानेल तिकडे जाऊं नकोस. बाळा,
मी तुझ्याकडे पाहूनच या आश्रमांत मोठ्या आनंदानें रहात
असतो हें तुला ठाऊक आहेना ? शुका, तूं जनकाकडे
जाऊन ये व मग येथेंच मोठ्या आनंदानें अध्ययन
व अध्यापन करीत जन्मभर रहा. ” ह्याप्रमाणें व्यासांनीं
सांगितलें असतां शुकाचार्यांनीं पित्याला पुनरपि नम-
स्कार केला व एक प्रदक्षिणा घालून ते बाणासारख्या
वेगानें निघाले.

व्यासाश्रमांतून निघाल्यापासून प्रत्येक दिवशीं नवीन
नवीन वनें, अपूर्व उपवनें, विस्तृत देश व विपुल
द्रव्यार्जनाच्या मार्गें लागलेले कामी लोक यांना पहात
त्यांनीं मेरुपर्वत ओलांडिला. हिमालयपर्वतावर येतांच
त्यांना अवर्णनीय सृष्टिसौंदर्य व प्रख्यात महात्मे यांचें दर्शन
झालें. तेथें ठिकठिकाणीं अनेक तपस्वी घोर तपश्चर्या
करीत होते. कोणी मोठमोठे यज्ञ चालविले होते; कित्ये-
कांनीं सत्रास आरंभ केला होता. कोणी योगाभ्यास
करीत होते व कांहीं भाग्यवान् पुरुष पहिले दोन आश्रम
संपवून वानप्रस्थ होऊन तेथें राहिले होते. त्या श्रेष्ठ पर्व-
तावर शैव, पाशुपत, सौर, शाक्त व वैष्णव अनेक होते.
ते आपापल्या शिष्यांना आपल्या आगमांत सांगितलेले धर्म
शिकवीत असत. त्यांचें तें एकदेशी व्याख्यान ऐकून
शुकाचार्यांना हंसूं आलें व हे विद्येचा अभिमान बाळग-
णारे लोक सर्व शास्त्रांची एकवाक्यता न करितां भलभल-

त्याच कल्पना करीत आहेत असें वाटले. पण चवदीच्याची पूर्णपणे विचार न करितां वैदिक धर्माविषयीं हव्या तऱ्हा कल्पना करणारे लोक पुढें कलियुगांत असंख्य होणार आहेत हें त्यांना ठाऊक असल्यामुळेच त्यांनीं त्यांची उपेक्षा केली. असो. ह्याप्रमाणें पुष्कळ दिवसपर्यंत प्रवास करीत आणि अनेक रम्य देखावे, पुण्य पुरुष व पवित्र स्थळे यांचें दर्शन घेत व्यासपुत्र मिथिलानगरीस येऊन पोचले. प्रवास, रम्य देखावे, साधु पुरुष व तीर्थे यांच्या योगानें मन प्रसन्न होत असतें; असा नियम आहे. त्याप्रमाणें श्रीशुकाचार्यांचें अंतःकरणही अत्यंत प्रसन्न झालें होतें. शुकाचार्य मिथिलानगरींत गेले असतां त्यांना तेथें सर्व लोक संपन्न व सुखी आढळले. जनकाच्या त्या राजधानींत चारी वर्णांचे लोक असून ते सर्वही आपापल्या वर्णाप्रमाणें धर्माचरण करीत होते. ब्राह्मणादि द्विज ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ व यति या चारी आश्रमांचें अनुष्ठान योग्यतेप्रमाणें करीत होते. त्या नगराच्या मधून एक भव्य नदी वाहत होती. तिच्यावर लोकांच्या सोयीकरितां तीन रुंद पूल बांधले होते. तिच्या दोन्ही कांठानें लोकांचीं सुंदर वसतिस्थानें होतीं. नदीच्या अगदीं तीरावर भव्य देवालये व त्यांनाच जांडून मोठमोठ्या पाठशाळा होत्या. सूर्योदयाबरोबर त्यातून प्रतिदिनीं वेदघोष व शास्त्रघोष ऐकूं येऊं लागे. अनेक

१ वर्ण ह्यणजे संकर न पावलेल्या जाति; रंग नव्हे. ब्राह्मणादि वर्ण ह्यणजे ब्राह्मणादि रंग असें ह्यणणें हें अज्ञान होय.
२ ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन जातींचे लोक. ३ घरे,

मिथिलानगरीप्रस गमन.

क त्या शाळांमध्ये येऊन परीक्षा देऊन जात.

शाळां ह्यणजे मूर्तिमंत सरस्वतीमंदिरेच होतीं. त्यांना लागूनच यतींकरितां उत्तम मठ बांधलेले होते. त्यांत साक्षात् शंकरासारखे निःस्पृह यति अनेक रहात. असो. ह्याप्रमाणे त्या नगरांतलि उत्तम स्थळें पहात व रस्ता विचारित शुकाचार्य राजवाड्यापर्यंत सुखरूपपणें गेले. तेथें जातांच एका राजसेवकानें त्यांना “ तुम्ही कोण आहां ? ” ह्यणून प्रश्न केला. पण हा प्रश्न जरा कठोर ध्वनीनें व अधिकारयुक्त भावानें विचारलेला असल्यामुळें या निःस्पृहानीं त्याला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. उघडच आहे; अधिकाराची भीति कोणाला ? आमच्या सारख्या विषयलोलुपांना ! असो. हा मनुष्य कांहींच उत्तर देत नाहीं असें पाहून, पुनरपि त्या राजसेवकानें “ तुम्ही कोण ? कोठून आलां ? तुमचें काय काम आहे ? ” असें पूर्वीप्रमाणेंच विचारिलें. पण या प्रश्नालाही आमच्या आचार्यांनीं कांहींएक उत्तर दिलें नाहीं व ते राजवाड्याच्या थोरल्या दरवाजांत मधोमध जाऊन खांबासारखे उभे राहिले. व मनांतल्या मनांत कांहीं विचार करीत असतांना त्यांना एकाएकीं हसूं आलें. —हा मनुष्य कांहीं उत्तर देत नाहीं तो नाहीं; पण उलट मला हंसतो आहे— असें समजून तो द्वारपाल ह्यणालाः—“ ब्राह्मणा, तूं मुका का आहेस ? येथें कां आलास ? कोणत्याही प्राण्याची प्रवृत्ति संकल्पावांचून होत नसते हें मला ठाऊक आहे.

१ येथें राजवाडा ह्यणजे किल्ला असें समजावें. २ शिष्यायानें

यास्तव, तुला काय पाहिजे असेल तें सांग. राज्याची आज्ञेवांचून तुला आंत जातां येणार नाहीं. फार काय पण तूं जर आपला उद्देश न सांगशील तर तुला या नगरांत पाऊल ठेवण्यासही सांपडणार नाहीं. कारण, ज्याचें कुल, गोत्र, शील इत्यादि माहित नाहीं, त्याला या नगरांत क्षणभरही राहूं देऊं नये अशी राजाची आज्ञा आहे. पण, महाराज, आपण मोठे तेजस्वी दिसतां ! त्यावरून आपण वेदवेत्ते ब्राह्मण असाल असा माझा तर्क आहे. व त्यामुळेच मी आपणांस केवळ शब्दानें वारंवार प्रश्न करीत आहे. यास्तव, माझ्या प्रश्नाचें उत्तर द्या व नंतर खुशाल वाटेल तिकडे जा. ”

ह्याप्रमाणें त्याचें कांहीं कठोर व कांहीं मृदु भाषण ऐकून शुक शांतपणें ह्मणाले:—“ बाबांरे, मी ज्या इच्छेनें येथें आलों होतो ती माझी इच्छा तुझ्या या शब्दांवरूनच पूर्ण झाली. विदेहाचें नगर सूक्ष्मदृष्ट्या पहाण्याची माझी इच्छा होती, पण ती आतां राहिली नाहीं. कारण, येथें अनोळखी पुरुषाचा प्रवेशच होत नाहीं असें तूं ह्मणतोस. खरोखर राजाला पाहण्याकरितां मी इतक्या दूरप्रदेशांतून पायीं आलों हा माझा मूर्खपणाच आहे. येथें येईपर्यंत मला दोन मोठे पर्वत व अनेक नद्या ओलांडाव्या लागल्या ! छेः, व्यर्थ मीं हे श्रम केले. इतके दिवस जर मीं ईश्वराचें ध्यान किंवा जप केला असता तर मला मोठा लाभ झाला असता. अहो, पण माझ्या पित्यानेंच जर मला फसविलें तर दुसऱ्या कोणाला दोष

भाथेलानगरीप्रत गमन.

न्या आहे ! अरेरे ! व्यर्थ मीं हा एवढा प्रवास कला. अथवा ' आपलें प्राक्तनच तसें ' असें ह्मणून स्वस्थ बसावें झालें. कारण, पुरुषाला द्रव्याची तृष्णा भ्रमण करावयास लावते असें ह्मणतात. पण मला तर ती नाही. तस्मात्, ' प्राक्तन ' असेंच ह्मटलें पाहिजे. अथवा कोणचीही कां तृष्णा असेना, ती पुरुषाला चक्रासारखी फिरवितेच असें जरी मानलें तरी कांहीं वावगें नाही. कारण, ' राजाला पहावें ' अशी जर मला इच्छा झाली नसती तर हा प्रसंग कां येता ? सारांश, यावरून असा सिद्धांत निघतो कीं, निःस्पृह मनुष्य जर मोहांत निमग्न न झाला तरच त्याला सर्वदां सुख होतें. मोहांत मग्न झाल्यावर सर्वांची स्थिति सारखीच ! मी निःस्पृह खरा, पण या मोहांत सांपडल्यामुळें अशा विवंचनेंत पडलों. हर ! हर ! मेरुपर्वत कोठें व मिथिला कोठें ? पण एका तृष्णेच्या अधीन होऊन मी एवढ्या दुरूनही पायानें चालत आलों ! ! पहा भ्रमाचें कसें फल आहे तें. नशीब माझे ! दुसरें काय ह्मणावें ? शुभ किंवा अशुभ जसें प्राप्त होईल तसें तें भोगलें पाहिजे. ' प्राणी सर्व प्रकारें कर्माधीन आहे ' असें जें ह्मणतात तें खोटें नव्हे. अहो, हें तीर्थ किंवा विद्यापीठही नसतांना मीं हे फुकट श्रम केले ! आणि विदेहराजाची नगरी पहाण्याकरितां आलों ह्मणून आजपर्यंत कधीं न झालेला प्रतिबंध घडला. असो. मजीं ईश्वराची ! " असें ह्मणून श्रीशुकाचार्य पुनः स्तब्ध उभे राहिले.

पण हें त्यांचें निःस्पृही व स्पष्ट भाषण ऐकून द्वारपाल

लज्जित झाला. हा कोणी महापुरुष असावा अशी त्याची खात्री झाली.— अरेरे, व्यर्थ मीं याला प्रतिबंध केला व दुरुत्तरे बोललों—असें त्याला वारंवार वाटूं लागलें; व आतां राजाला जर ही गोष्ट समजली तर तो रागावेल ह्मणून मोठी भीति पडली. खरोखर, सेवाधर्म अति गहन आहे, असें जें ह्मणतात ते कांहीं खोटे नव्हे. योग्य सेवा केली तरी भीति; न केली तरी भीति; प्रसंगीं शौर्य दाखवावें तरी कठिण; न दाखवावें तरी कठिण; आपलें शहाणपण व्यक्त करावें तरी पंचाईत; न करावें तरी तीच अवस्था; सारांश, सेवकांचें जिणें मोठें शोचनीय होय. पण, ज्यांच्या तें रोमरोमीं खिळलें आहे, त्यांना त्यांतच मोठें भूषण वाटतें. सेवा हें एक बहुमानाचें साधन आहे असें ते समजतात. कांहीं कारणानें जर कधीं तिचा व त्यांचा वियोग झाला, तर त्यांना त्यांत मोठी हानि वाटते. सारांश, जगांत—प्राणी दुःखालाच सुख ह्मणतात—अशी जी पंडितांची समजूत आहे ती कांहीं खोटी नव्हे. असो. तो द्वारपाल खिन्न होऊन शुकाचार्यांस नम्रपणें ह्मणतो “ अहो ब्राह्मणवर्य, आपणांस मी प्रणाम करितों. माझ्या हातून मोठा अपराध घडला. मला क्षमा करा. महाराज, आपल्या इच्छेस येईल तिकडे आपण जावें. आपल्यासारख्यांना प्रतिबंध करणें हा मोठा दोष आहे. पण भगवन्, मला क्षमा करा. महात्म्यांचें क्षमा हेंच सामर्थ्य असतें व त्याच्या योगानें ते त्रिभुवनांत विजयी होतात अहो, क्षमारूपी शस्त्र ज्याच्या हातीं असतें त्याला दुर्जन काय करणार आहे ? महाराज

आपल्यासारख्या समर्थांचे क्षमा हेंच भूषण आहे. ” ह्याप्रमाणे वारंवार विनंति करित तो द्वारपाल त्यांच्या पायांवर लोळू लागला. तेव्हां हे दयासागर ह्मणाले—
 “द्वारपाला, यामध्ये तुझा काय अपराध आहे ? अरे, तू परतंत्र आहेस हें मला ठाऊक नाही असें कां तू समजतोस ? मित्रा, तुझ्यासारख्या सेवकाला धन्यांचे कार्यकरणेंच उचित आहे. यास्तव, तुझ्यावर माझा यत्किंचित्ही राग नाही. तसेंच तुझ्या राजावरही माझा राग नाही. तो जर तुला अशी कडक आज्ञा न देईल, तर त्यांचे राज्य सुरक्षित रहाणार नाही. कारण, कांहींच प्रतिबंध नसल्यामुळे मित्रांप्रमाणेंच त्याचे शत्रुही या नगरींत येऊन राहतील व ते त्याचा घात करतील. यास्तव, तुझ्या धन्यावरही माझा मुळींच राग नाही. मला जो हा यथे प्रतिबंध झाला त्यांत जर कोणाचा अपराध असेल तर तो माझाच आहे. कारण, मीं तृष्णेच्या अधीन व्हावेंच कां ? ‘दुसन्यांच्या दारापाशीं जाणें हें हलकेपणाचें लक्षण आहे’ हें माझ्यासारख्याला न समजणें ह्मणजे मोठाच दोष होय. ”

शुक्राचार्यांचे हें भाषण ऐकून तो द्वारपाल चकित झाला; हे उदार शब्द ऐकून त्यांच्या विषयी त्याची मोठी पूज्यबुद्धि झाली व अशा सज्जनाच्या तोंडचे दोन शब्द ऐकावे अशीही त्याला इच्छा झाली. द्वारपाल ह्मणतोः—“महाराज, सुख कोणतें व दुःख कोणतें ? ज्याला आपलें कल्याण व्हावें असें वाटत असेल त्यानें

काय करावें ? शत्रु कोणाला ह्मणावें ? व हितकर्ता कसा ओळखावा ? हें मला सांगा. ” द्वारपालानें केलेले हे प्रश्न ऐकून शुकांना मोठा विस्मय वाटला. कारण, द्वारावर बसून येणाराजाणाराकडे पहाणाऱ्या व ‘ तूं कोण आहेस ? कोठें जातोस ! ’ इत्यादि प्रश्न करण्यांत पट इत झालेल्या या परतंत्राला असे विचार सुचणें हें कांहीं सामान्य नव्हे. ज्ञात्यांची नेहमीं अशीच स्थिति असते कीं, त्यांना कोणींही जरी कांहीं विचारलें तरी ते यथामति त्यास उत्तर देण्यास कांकू करीत नाहींत. यास्तव, शुक ह्मणाले:—

सृष्टीमध्ये प्राणी दोन प्रकारचे आहेत. कांहीं शुभ कर्मे करणारे व कांहीं अशुभ कर्मे करणारे. त्यामुळे त्यांच्या स्वभावांतही भिन्नता उत्पन्न होते. स्वभावाच्या भिन्नतेमुळे रागी व विरागी असे त्यांचे दोन प्रकार होत'त. विरागी ह्मणजे विरक्त, असल्या विरक्त पुरुषांचेही ती । पोटभेद आहेत. ज्ञात, अज्ञात व मध्यम ही त्यांचीं न वें होत. ज्यांचें वैराग्य तीव्र असतें ते पूण विरक्त आहेत अशी लोकांची समजूत होते, ह्मणून त्यांना ज्ञात असे ह्मणतात; ज्यांचें मंद वैराग्य असतें ते अप्रसिद्ध असल्यामुळे त्यांना अज्ञात असे ह्मणतात व ज्यांचें वैराग्य क्वचित् प्रसंगीं अनुभवास येतें, त्यांना मध्यम असे ह्मणतात. रागी पुरुषांमध्येही दोन प्रकार आहेत. त्यांतील एकाला मूर्ख व दुसऱ्याला चतुर असे ह्मणतात. चातुर्याचे सुद्धां दोन प्रकार आहेत. एकाला शास्त्रजन्य चतुरता व दुसऱ्याला बुद्धिजन्य चतुरता असे ह्मणतात. मति सुद्धां युक्त व अयुक्त अशी दोन प्रकारची आहे.

शुकाचार्यांचें हें संक्षिप्त भाषण ऐकून द्वारपाल पुनः ह्मणाला “ महाराज, आपण जें सांगत आहां तें मला समजत नाहीं. जन्मभर भीतीनें काल गेल्यामुळें गहन सिद्धांतांत एकदम प्रवेश करण्यासारखी माझी बुद्धि नाहीं. यास्तव, कृपानिधे, मला विस्तारपूर्वक व सोप्या शब्दांनीं उपदेश करा. आपले माझ्यावर अनंत उपकार होतील. ” हें ऐकून शुकाचार्य ह्मणाले “ संसारावर ज्याची प्रीति असते ह्मणजे विवाह करावा, पुत्र व्हावे, पुष्कळ संपत्ति मिळावी, अनेक पशु संग्रहीं असावे इत्यादि ज्यांचें सतत चिंतन चालतें त्याला रागी असें ह्मणतात. अशा पुरुषाला पदोपदीं दुःख सहन करावें लागतें. बा राजपुरुष, दुःख ह्मणजे ‘ हाय हाय ’ करून रडणें असें कांहीं विषयी समजतात, पण तें खोटें आहे. कारण, आक्रोश ही दुःखाची शेवटची पायरी आहे. दुःखाचें मूलस्वरूप अशांति हें आहे. ज्या ज्या अवस्थेंत अंतःकरणाच्या शांतीचा भंग होतो, ती ती अवस्था दुःखमय होय. पण ही अवस्था सर्वांनाच भासत नाहीं. कारण, ज्याप्रमाणें मोठ्या नगाऱ्याचा शब्द ऐकणाराला टिमकीचा ध्वनि मुळींच भासत नाहीं अथवा वीण्याच्या सर्व तारांचा एकदम निघणारा ध्वनि ऐकणाराला प्रत्येक तारेच्या सुराचें थोंडें सुद्धां भान होत नाहीं, त्याप्रमाणें मोठमोठ्यानें ऐकू येणाऱ्या आक्रोशावांचून त्यांना दुःख ह्मणून कांहीं दिसतच नाहीं. पण सूक्ष्मदर्शी पुरुषाची तशी स्थिति नसते. सप्त सुर ओळखण्यांत पटाईत झालेला

मनुष्य वाद्याचा एकादा सुर जरा कमजास्त झाला की जसा सहज ओळखितो, त्याप्रमाणे अंतःकरणाची शांतता पहाण्याची ज्यांना संवय झाली आहे ते तिच्या थोड्याशा भंगालाही दुःख ह्मणतात व ते अगदीं खरे आहे. कारण, व्यवहारांत सुद्धां शांत मनुष्याला सुखी व अनेक उपद्वार करणाऱ्याला दुःखी असें ह्मणतात. ज्याला मनाच्या स्वस्थतेमुळे गाढ निद्रा लागते, त्याला सुखी व ज्याच्या रात्रीच्या रात्री चिंतंत व या कुशीवरून त्या कुशीला व त्या कुशीवरून या कुशीला वळण्यांत जातात, त्याला दुःखी असें ह्मणतात. तात्पर्य, मनाची अस्वस्थता हें दुःख व स्वस्थता हें सुख होय. आतां व्यवहारांत सुद्धां केव्हां केव्हां सुख होतें हें खरे, पण ते कांहीं क्षणपर्यंत रहाणारे असल्यामुळे आझी त्याला दुःखच ह्मणतो. कारण, ते स्वतः जरी दुःखरूप नसलें तरी ते दुःखाला कारण होत असतें. कसें ह्मणशील तर सांगतो. ऐक. एकाद्या व्यवहारी पुरुषाला पुत्र झाला आहे असें समज. 'तो झाला' असें ऐकतांच त्याला मोठा हर्ष होतो. पण, इतक्यांत कांहीं निमित्तानें जर तो मृत झाला तर त्याच आनंदाचा तीव्र दुःखांत परिणाम होतो. पुत्रजन्माचा हर्ष जर झाला नसता तर त्याला त्याच्या मरणाचें दुःखही झालें नसतें. तसेंच एकाद्या मनुष्याला एकदम पुष्कळ द्रव्य मिळालें असें समज. ते मिळतांच त्याला मोठा आनंद होतो. पण तेच जर कां कोणी लुटून नेलें तर काय विचारतां ? आनंदाबद्दल असह्य दुःख त्याच्या वांट्यास.

येतें. हें द्रव्य जर मिळालें नसतें व त्याच्या प्राप्तीचा आनंद जर झाला नसता तर हें महद्दुःख कां होतें ? सारांश, व्यवहारांतला आनंद दुःखाला कारण होतो व त्यामुळें तोही दुःखरूपच आहे. संसारी लोकांनीं संसारापुरते जे त्याचे भेद मानले आहेत ते त्या त्या अवस्थेमध्येच मात्र फार तर खरे मानावे. असो. राजसेवका, खरें सुख कोणतें व दुःख कशाला ह्मणतात हें मीं तुला सांगितलें. शहाण्यानें मनःशांतिरूप खऱ्या सुखाच्या उपायांचें अनुष्ठान करावें. पण ही व्यवहारदशा इतकी दृष्ट आहे कीं सुखाच्या उपायांचा आश्रय केला कीं अनेक विघ्ने पुढें आणते. यास्तव, संताऱ्याच्या सुखसाधनाला विघ्न आणणारा शत्रु व त्याला साह्य करणारा मित्र होय; असें समजावें. पण बाबारे, या व्यवहारांत मूर्ख पुरुष जसा मोहित होतो तसा शहाणा होत नाहीं. त्यामुळें विरक्त पुरुषाची समजूत अगदीं निराळी असते. त्याला एकांतवास, सतत आत्मचिंतन व वेदांतविचार हें सुख व संसाराचें नांव घेणें हेंही दुःख असें वाटतें. असल्या पुरुषांचे काम, क्रोध, प्रमाद इत्यादि अनेक शत्रु असतात. व त्यांना समाधानासारखा मित्र कोणीही वाटत नाहीं. ” याप्रमाणें द्वारपालाच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देऊन शुकाचार्य स्तब्ध राहिले.

त्या पंडिताची तीं सर्वोत्तम उत्तरें ऐकतांच हा कोणी

१ येथें सुख ह्मणजे सुखाचें साधन व दुःख ह्मणजे दुःखाचें साधन असें समजावें. कारण, सुखदुःखाचे मुख्य अर्थ वर सांगितले आहेत.

खरा ब्राह्मण आहे अशी त्याची खात्री झाली व त्याने त्याला आंत जाऊं दिलें. तें सुंदर नगर पहात शुकाचार्य राजमार्गानें राजाच्या मुख्य मंदिराकडे निघाले. रस्त्यांत नानाप्रकारचे लोक, तऱ्हेतऱ्हेच्या वस्तु, धनाढ्य व्यापाऱ्यांचीं घरे, बाजार. त्यांतील देवघेव व त्या सर्वांचा एकच गोंधळ हें पाहून शुकाचार्यांच्या मनाला उद्वेग उत्पन्न झाला. ते ह्मणाले “ अहो, द्रव्याकरितां पहाहो हे लोक कसे जीवापाड झटत आहेत. व्यापार, व्यापार ह्मणून जो ह्मणतात तो जर हाच असेल तर त्याला दुरूनच मी नमस्कार करितों. कारण, याचा नुस्ता संसर्गही मला भ्रष्ट करील. अहो, हे लोक असत्य भाषण करण्यास, पदार्थांचा भाव चढविण्यास, खोटें माप वापरण्यास व गिऱ्हाइकांचे डोळ्यांत माती टाकण्यास थोडे सुद्धां भीत नाहीत. पण खरेंच आहे असें केल्यावांचून त्यांना आपल्या स्त्रियांना सुवर्णानें मढवितां कसें येईल ? असो. मला त्यांच्याशीं काय करवयाचें आहे ? असल्या लोकांच्या कृत्यांचा उच्चार केल्यानेंही मी पापांचा वांटेकरी होईन ” असें ह्मणून ते थेट राजमंदिराकडे गेले. जनकराजा ज्या मंदिरांत रहात होता तेथें सूर्याप्रमाणें तेजस्वी भासणारे हे शुकाचार्य जाऊन पोचले. पण मंदिरांत जाऊं लागतांच त्यांना तेथल्या राजपुरुषानें प्रतीकार केला. ते पुनः पूर्वाप्रमाणेंच तेथें ईश्वरस्मरण करीत काष्ठाप्रमाणें उभें राहिले. ऊन व सांबली यांना सारखें मानणाऱ्या त्या परम पुरुषाला राजद्वारामध्यें उभें राहून सतत ब्रह्मचिंतन करण्याची संधि

मिळतांच त्यांनीं तिचा योग्य उपयोग करून घेतला. कांहीं काल लोटल्यावर राजाचा प्रधान त्या मार्गानें आला. ह्या दिव्य मूर्तीला पाहतांच त्याला आश्चर्य वाटलें व त्यानें त्यांना साष्टांग प्रणाम केला. त्यांची विनंति करून त्यानें राजमंदिराच्या दुसऱ्या चौकांत त्यांना नेलें. त्याठिकाणीं सुंदर उपवन होतें. त्यांत अनेक फुलझाडे होतीं. त्यांचीं फुले फुलल्यामुळें तेथें जिकडे तिकडे सुवास पसरला होता. व तेथें एक लहानसें जलमंदिर होतें. त्या चौकामध्यें गेल्यावर प्रधानानें त्यांचें पूजन केलें. व त्यांना कामशास्त्रांत निपुण असलेल्या स्त्रियांचा नाच दाखविला व गाणें ऐकविलें. नंतर शुकांची सेवा करण्याविषयीं त्या स्त्रियांना आज्ञा करून प्रधान निघून गेला. प्रधानाच्या आज्ञेप्रमाणें त्या वेश्यांनीं शुकाचार्याची पूजा केली; त्यांना नानाप्रकारचे भक्ष्य पदार्थ दिले व यथाक्षति त्यांना संतुष्ट केलें. तदनंतर सायंकालीं त्या स्त्रियांनीं शुकाचार्यांना अंतःपुरांतल्या उपवनांत नेलें; व तेथें असलेलें तें सुंदर उपवन त्यांनीं त्यांना दाखविलें. शुकाचार्य तरुण, सुस्वरूप, तेजस्वी व प्रसन्न मुद्रेचे असल्यामुळें व त्यांचें भाषण अति मृदु असल्यामुळें त्यांना पाहून त्या स्त्रिया मोहित झाल्या; व त्यांचें मन हरण करण्याकरितां त्यांनीं कुटिल भाषणें, दृष्टि, चेष्टा व गति यांच्या योगानें पुष्कळ प्रयत्न केला. पण, हे आमचे जितेंद्रिय आचार्य त्यांच्या अधीन झाले नाहीत. त्यांनीं त्या सर्व स्त्रियांचे ठिकाणीं मातेसारखी दृष्टि ठेविली. इंद्रियजन्य

सुखाला तुच्छ मानून जे अतींद्रिय सुखाचा अनुभव घेतात, त्यांना विषयसुखें विषासारखीं घातुक वाटतात. ह्यणजे हीनावस्थेंत असलेल्या एकाद्या मनुष्याला दैववशात् पूर्ण वैभव प्राप्त झालें असतां जसे तो पूर्वावस्थेंत रमणीय वाटजारें विषय कवडीमोलाचे समजतो, तसाच आत्मानुभवी धीर पुरुषाचा प्रकार होतो. आत्मसाक्षात्कारासारखें सुख नाहीं. इतर सुखें ह्या आत्मसुखाच्या कर्ला आहेत; असें शास्त्रांत सर्वत्र सांगितलेलें आहे. पण ज्या अभाग्याला हें ऐश्वर्य प्राप्त झालेलें नसतें तो— दुधाची तहान ताकावर—या न्यायानें या इंद्रियजन्य सुखालाच मोठें मानून रहातो. त्या स्त्रियांनीं या सत्पुरुषाला भ्रष्ट करण्याकरितां पुष्कळ प्रयत्न केला. पण तो सर्व व्यर्थ झाला. शुकाचार्यांना त्यांच्या त्या सर्व चेष्टा माकडांच्या चेष्टांप्रमाणेंच वाटूं लागल्या. ते त्यांच्याकडे पाहून खों खों हंसूं लागले. “तुम्ही उगीच कां श्रम करितां ? माझ्या मनाला असल्या या तुमच्या चेष्टांनीं थोडा सुद्धां विकार होणार नाहीं. अहो, तुम्ही स्त्रिया ह्यणजे केवल विषांनीं भरलेले पयोमुख घटच आहां. मला तुमचें मुखावलोकनही करावेंसें वाटत नाहीं. तुम्ही पुरुषांना सर्वथैव परतंत्र करून टाकितां; व तेही मूर्ख होऊन सर्व प्रकारें आपली हानि करून घेतात. तुमच्या व माझ्या शरीरांत काय अंतर आहे ? जे पदार्थ तुमच्या शरीरांत आहेत तेच माझ्यांत आहेत. मग तुमच्या शरीरांवरच मीं प्रेम कां ठेवावें. स्त्रीशरीरांत

एकादा पदार्थ अधिक असतो असें नाही. आतां ' तुमच्या आलिंगनानें मला स्पर्शसुख होईल व त्याकरितां तुम्हीं हा एवढा प्रयास करीत आहां ' असें जर ह्मणावें. तर त्यांत—तुम्हांला लाभ कोणता ? त्वगिंद्रिय माझे असल्यामुळें व त्याच्या द्वारा होणारें सुख मलाच समजणें शक्य असल्यामुळें तें घ्यावें किंवा न घ्यावें हा विचार करणें माझे काम आहे. ह्मणजे ' माझ्या सुखाकरितां तुमचा प्रयास ' हें ह्मणणें अयोग्य आहे. आतां तुमच्या सुखाकरितां परोपकारबुद्धीनें मीं तुमच्याशीं विहार करावा असें जर तुम्हांला वाटत असलें तर तेंही अयोग्यच आहे. कारण, तुमच्या सुखाकरितां मीं दुःख भोगावें हा न्याय नव्हे. शिवाय परोपकार ह्मणून जो ह्मणतात तो वस्तुतः स्वोपकारच आहे. पण व्यवहारांत ज्यांना खोटे बोलण्याची संवय झाली आहे, ते स्वार्थ गुप्त ठेवून परार्थ पुढें करितात. तसेंच आपण ज्याला परोपकार ह्मणतो तो खरोखरी तसाच असतो कीं त्याच्या विरुद्ध ह्मणजे परनाश असतो हाही एक प्रश्न आहे. याला नास्तिकाच्या उपदेशाचें उदाहरण आहे. नास्तिकाचा उपदेश जरी बाह्यात्कारीं परोपकारसा भासतो व ते स्वमुखानेही तसें ओरडून सांगत असतात, तरी तो तसा नसतो. असंख्य लोकांच्या हानीला कारण होणाऱ्या त्यांच्या उपदेशाला जर परोपकार ह्मणावयाचें तर तुम्हांला पतिव्रता कां ह्मणूं नये ? बरें, परोपकारबुद्धीनें जरी मीं ही गोष्ट स्वीकारली तरी त्यापासून तुम्हांला होणाऱ्या सुखाचें मला

ज्ञान होणार नाही? व तुमच्या सुखाचें जर मला ज्ञान झालें
नाहीं, तर परोपकार झालाच हें मीं कसें समजावें? सारांश,
परोपकार, तुमच्याकरितां मी व माझ्याकरितां तुम्ही इत्यादि
सर्व थोतांडें आहेत. विषयी लोकांचीं हीं भूषणें आहेत असें
मीं ह्मणतो. यास्तव, स्त्रियांनों, व्यर्थ श्रम करूं नका. मीं
कुठ्याप्रमाणें धांपा टाकीत तुमच्याकरितां भ्रमण करणार
नाहीं. आजन्म मनाला विकार पावूं द्यावयाचेंच नाही
असा माझा निश्चय असल्यामुळे मी तुमच्यावर प्रेमही
करणार नाही व तुमच्यावर रागावणारही नाही. मी राज-
वाड्यांत असल्यामुळे कदाचित् माझा देह जरी तुमच्या
स्वार्थीन असला तरी माझें मन माझ्याच अर्थांन असणार
हें निःसंशय समजा. ” असें भाषण करून शुकाचार्य
पुन रपि स्तब्ध बसले.

त्यां महात्म्याचें हें निश्चयी भाषण ऐकून जरी त्या
मनांत खिन्न झाल्या होत्या, तरी पुनः एकदां प्रयत्न कर-
ण्याचा त्यांनीं विचार केला. त्या जलमंदिरांत
त्यांनीं एक उत्तम पुष्पशय्या तयार केली. व ती त्यांना
दाखविली. त्या रम्य शय्येकडे पाहून शुक कांहींच
बोलले नाहींत; व सायंकाल झाल्यामुळे सायंसं-
ध्योपासना करण्याकरितां ते पुष्करिणीकडे गेले. हातपाय
धुवून व मुखमार्जन करून ते दर्भासनावर बसले आणि
त्यांनीं संध्योपासनेस आरंभ केला. ती संपल्यावर त्यांनीं
ईश्वराचें ध्यान केलें. एक प्रहरभर ध्यान करून त्यांनीं

१ जन्मापासून. अर्थात् मरेपर्यंत; जीवांत जीव आहे तो.

त्या पुष्करिणीचे स्वच्छ उदक प्राशन केलें व नंतर अजिन हांतरून त्यावर अंग टाकिलें. दोन प्रहर स्वस्थ निद्रा घेऊन पहाटेस ते उठले. व पुनः कांहीं वेळ ध्यान करून त्यांनीं सर्व नित्य क्रिया आटपल्या. इतक्यांत एक राज-पुरुष शुकांजवळ आला व त्यानें “ महाराज, राजाधिराज जनक आपल्या दर्शनाकरितां येत आहेत ” असें त्यांस सांगितलें. तें वर्तमान ऐकून शुकांच्या वृत्तींत जितका फरक पडेलसे त्या सेवकास वाटलें; होतें तितका पडला नाहीं.

७०.

प्रकरण ६ वें.

शुकजनकसंवाद.

इकडे व्यासपुत्रांचें आज आपणांस दर्शन होणार ह्मणून मोठ्या उत्साहानें जनक नित्य क्रिया आटोपून आपल्या पुरोहितासह तेथें आला. राजाचें दर्शन होतांच शुक्याचार्य आपल्या आसनावरून उठले व त्याचें स्वागत करण्याकरितां कांहीं पावले चालून गेले. पण जनकराजाला ती गोष्ट सहन झाली नाहीं. व तो “ महाराज, आपण हें काय करितां ? माझ्या सारख्या सेवकाला उत्थापन देणें व प्रत्युद्गमन करणें हें आपल्यासारख्यास योग्य नव्हे. आपण आसनावर स्वस्थ बसावें. ” असें ह्मणून त्यांचें निवारण करूं लागला. परंतु, तेजस्वी राजाला पाहून

शुक्रांच्या मनांत उत्पन्न झालेला पूज्यभाव त्यांना तसें करूं
 देईना. ते त्वरेनें पुढें गेले व त्यांनीं राजाचा उजवा हात
 आपल्या हातांत धरला. जनकाला हें अयोग्य वाटून
 ' नको, नको ' ह्मणत त्यांनीं आपला हात से डवून घेतला
 व त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें. ह्या एवढ्या सत्पुरुषानें
 आपल्या चरणांवर लीन होणें हें योग्य नव्हे, असें जाणून
 त्यांनीं राजाला दोन्हीं हातांनीं उठविलें व राजा,— हें तूं
 काय करीत आहेस ? अरे, हा अल्पज्ञ व अल्पवयस्क
 व्यासपुत्र तुझ्याकडे शिष्यभावानें आला असतां तूं हें काय
 आरंभिलें आहेस ? मी तुझ्या नगरांत सहू नये असें कां-
 तुला वाटतें ? राजा, तूं आत्मज्ञानी व जीवन्मुक्त आहेस
 असें ऐकून मी तुझ्या दर्शनाकरितां आलों. वस्तुतः
 मी तुझ्या चरणावर मस्तक ठेवावयास पाहिजे होतें.
 पण हें तुला आवडणार नाही ह्मणून मी तसें न करितां
 तुझ्या योग्यतेप्रमाणें तुला केवळ उत्थापनच दिलें,
 पण तेंही तुला आवडलें नाही. व तूं न उठत मला
 बंदन करीत आहेस ! तेव्हां आतां यला काय ह्मणावे ?—
 असें ते ह्मणाले. वाचकहो, सत्पुरुषांचा संगम असाच
 हृदयंगम असतो. त्यांतील प्रत्येकाला आपली योग्यता
 कमी व दुसऱ्याची योग्यता अधिक वाटत असल्यामुळें
 प्रत्येक दुसऱ्याचा सत्कार करण्याविषयी उत्सुक झालेला
 असतो, व त्याचा सत्कार कोणी करूं लागल्यास तो
 त्याला आवडत नाही. अहाहा ! निरहंकाशाची काय
 भौम आहे पहा ! प्राण्यानें एकदां अहंकार टाकिला कीं

त्याला दुःखाची बाधाच होत नाहीशी होते. कारण, उघडच आहे कीं अभिमानानें ताठून बसणाऱ्या काष्ठाला जसे तीक्ष्ण कुऱ्हाडीचे हजारों प्रहार नित्य सहन करावे लागतात, तसे कोंवळ्या गवताला सहन करावे लागत नाहीत.

असो, ह्याप्रमाणें शुकाचार्यांचें भाषण ऐकून जनक ह्मणतात “ ब्राह्मणश्रेष्ठ, हें काय आपण बोलतां ? अहो महाराज, क्षत्रिय ब्राह्मणाचा गुरु कधींच होत नाही. आह्मी कितीही जरी ज्ञानी झालों तरी आमचें ज्ञान ब्राह्मणाच्या ज्ञानाची का बरोबरी करणार आहे ? वर्णानें जरी गाथ, ह्रैस व मेढी यांच्या दुधांत फरक न दिसला तरी तो गुणानेही नाही असें ह्मणणें युक्त होणार नाही. यास्तव, आपल्या वर्णाला योग्य असा आपला सत्कार मी करणार आहे; त्याला आपलें अनुमोदन असावें. आपण जर हें माझे आतिथ्य न स्वीकाराल तर सनातन धर्माचें उल्लंघन केल्याचा आपणांस दोष लागेल. ” असें बोलून जनकराजा त्या ब्राह्मणास आसनावर बसण्याविषयीं आग्रह करूं लागला. सनातन धर्माचें उल्लंघन केल्याचा दोष लागूं नये ह्मणूनच शुकाचार्य आसनावर बसले व त्यांनीं राजाला आपली यथाविधि पूजा करूं दिली. ती आटोपल्यावर शुकाचार्यांनीं राजास कुशलप्रश्न केले व आपलेही स्वास्थ्य कळविले. सारांश, एकमेकांच्या दर्शनानें त्या उभयतां-सही आपण कृतार्थ झालों असें वाटून परम संतोष झाला. राजाची मूर्ति पहातांच शुकाचार्यांचे पूर्वीचे सर्व

संशय शिथिल झाले; व शुकाचार्यांकडे पहातांच ' आज मला प्रत्यक्ष वेदांचेच दर्शन झाले ' असें राजास वाटलें. एकून ते उभयतांही आपणांस धन्य मानूं लागले.

शुकाचार्य आपल्या आसनावर स्वस्थ बसले आहेत असें पाहून राजा ह्मणाला " महाराज, आपल्यासारख्या निःस्पृहांचे आह्मांस दर्शन व्हावयाचे ह्मणजे मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे. कारण, आपण जगांतले सिद्धांतही लटके पाडीत असतां. द्रव्याच्या योगानें काय पाहिजे तें साध्य होतें असें व्यवहारांत ह्मणतात, पण तें केवळ व्यवहारापुरतेंच खरें आहे. अहो, ज्याला द्रव्याची इच्छा असेल, तोच त्याच्या योगानें वश होणार ? आपल्यासारख्या निरिच्छांना तें काय करणार आहे. ? खरोखर निष्कामपणासारखें सुख नाहीं. असो. पण, व्यासनंदना, आपलें इकडे आगमन कां झालें. ? आपल्या या येष्यांत कांहीं तरी विशेष हेतु असला पाहिजे. किंवा माझ्या सुकृतानें आपणांस इकडे आणलें ? पण माझे सुकृत आहे कोठें ? मीच जर मुळीं नाहीं, तर माझे सुकृत कोठून असणार ? पुण्य व पाप हीं दोन्हीं मीपणावर रातात. ह्मणजे ते अहंकाराचे धर्म आहेत. धर्म तर नेहमे धर्मींवर ह्मणजे त्याच्या आधारावर रहात असतात. त्यामुळ मी हा धर्मीच जर नाहीं तर पुण्य व पाप हे धर्म कोठचे असणार ? खरोखर बोलल्यावांचून व्यवहार होत नाहीं, व निर्दोषपणें बोलतां तर येत नाहीं, अशी

कांहीं स्थिति आहे. यास्तव, महाराज माझ्या शब्दांकडे लक्ष्य न देतां आपण कां आलां आहां हें मज दीनाला सांगा. ”

ह्याप्रमाणें जनकराजानें विनंति केली असतां शुक्याचार्य ह्याणतातः—राजा, बृहस्पतींच्या आश्रमांत मीं बारा वर्षे अध्ययन केलें. चतुर्दश विद्याचें ग्रहण केल्यावर त्यांनीं मला मोठ्या संतोषानें पित्याकडे पाठविलें. व्यासांच्या आश्रमांत आल्यावर मीं त्यांना सर्व विद्या ह्मणून दाखविल्या व त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्याच आश्रमांत राहिलों. ईश्वर-कृपेनें वेदांतशास्त्राचें मनन करण्याची मला इच्छा झाली व मीं तें करीत पुष्कळ दिवस घालविले. गुरूंच्या आश्रमांत असतांनाच मला या जगाचें मिथ्यात्व भासूं लागलें होतें पण पित्याकडे आल्यावर तें दृढ झालें. मला या जगांतिल प्रत्येक पदार्थ तुच्छ वाटूं लागला. या सृष्टींत ज्ञानरूप ईश्वराचें मला सर्वत्र दर्शन होऊं लागलें व त्यामुळें माझे मन ऐहिक कृत्यांविषयीं उदास झालें. एके दिवशीं माझ्या जनकाच्या मनांत कांहीं विचार आला व जवळ बोलवून त्यांनीं तो मला कळविला. ते ह्याणाले “शुका, सर्व आश्रमांमध्ये गृहस्थाश्रम उत्तम आहे. यास्तव, तूं आतां गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर. ” हें त्यांचें भाषण ऐकून “बाबा, गृहस्थाश्रम हा बंध आहे. माझ्या गुरूसारखें ज्ञानीही त्यांत सांपडल्यामुळें परतंत्र होऊन बसले आहेत. यास्तव, मी गृहस्थाश्रम स्वीकारणार नाही ” असं मीं त्यांना विनयपूर्वक पण निक्षून सांगितलें. ‘गृहस्थाश्रम हा बंध नव्हे’ असें त्यांनीं मला पुष्कळ

सांगितलें पण माझे समाधान होईना. तेव्हां त्यांनीं मला तुझ्याकडे जाण्यास सांगितलें. तुझ्या समागमानें माझे सर्व संशय दूर होतिल असें त्यांनीं मला निश्चयपूर्वक सांगितल्यामुळें मी तुझ्याकडे आलों. राजा, तुझ्याविषयीं प्रथमतः मला पुष्कळ संशय होते, व्यासमुनि तुझी कांहीं तरी भलतीच स्तुति करीत आहेत असेंही एकदां मनांत आलें; पण, त्यांचा जेव्हां मीं पुष्कळ आग्रह पाहिला, तेव्हां इकडे येण्यास निघालों. रस्त्यांत मला पुष्कळ धन्य पुरुष भेटले. त्यांच्या दर्शनानेंच माझे अंतःकरण निर्मल झालें; अनेक तीर्थांमध्ये मीं स्नान केलें व त्यामुळें माझ्या मनाचें दोष निःशेष गेले; आणि राजा, तुझ्या दर्शनानें तर मी आज परम पवित्र झालों आहे. हे भाग्यवाना, मला मोक्षाची इच्छा आहे. देवलोक, पितृलोक व मनुष्यलोक यांची मला इच्छा नाही. मला केवळ आत्मलोक पाहिजे आहे. तेव्हां मीं आतां काय करावें तें तूं मला सांग. राजेंद्रा, तपश्चर्या, तीर्थस्नान, व्रतें, यज्ञ, अध्ययन, क्षेत्राचें ठिकाणीं वास, ज्ञान इत्यादि साधनपैकीं मी कोणत्या साधनाचें अवलंबन करूं तें मला सांग. ”

श्रीशुकाचार्यांचें हें भाषण ऐकून जनक राजा ह्मणालाः—
 “ ब्राह्मणा, मीं आपल्यास उपदेश करावा असा माझा अधिकार नाही. पण ज्याअर्थी परमपूज्य आचार्यांनीं मला अप्रत्यक्षपणें हें काम सांगितलें आहे, त्याअर्थी मी यथा-

मति आपणांस सांगतोः—ज्या ब्राह्मणाला मोक्षाची इच्छा असेल त्याने प्रथमतः श्रुतिस्मृतिप्रोक्त वर्णाश्रमधर्मांचे अनुष्ठान करावे. त्याचा क्रम कसा आहे तो मी तुझांस सांगतो. उपनयन होतांच द्विजाने वेदाध्ययनाकरितां गुरुगृहीं वास करावा. वेद व वेदान्त यांचे सांग अध्ययन झाल्यावर गुरूंना यथाशक्ति दक्षिणा देऊन समावर्तनविधि होतांच त्याने विवाह करून गृहस्थाश्रम स्वीकारावा. गृहस्थाश्रमांत अग्नेपर्यंत त्याने न्यायाने वित्त संपादन करावे. जे कांहीं देवाने प्राप्त होईल त्यांत संतोष मानावा. भलभलत्या इच्छा करून नये व पापाचरण सर्वथैव सोडावे. परपीडिसारखे पाप नाही असे शास्त्रकारांनी सांगितले आहे. अन्याना पीडा देऊन स्वतः सुखी होणे हा धर्म नव्हे. अग्निहोत्रादि आश्रमकृत्ये श्रद्धापूर्वक करावीत. सर्वदां सत्य भाषण करावे. कांहीं कठिण प्रसंगी जरी असत्य भाषण करावे लागले तरी त्यांत गृहस्थाला दोष लागत नाही असे शास्त्रवचन आहे. पण त्याचा हवा तेव्हां उपयोग करून नये. कारण, एकाद्याचा प्राण वांचत असेल किंवा असेच एकादे मोठे कृत्य घडत असेल तर क्वचित् खोटे बोलण्यास हरकत नाही. असा त्या वचनाचा अभिप्राय आहे. व्यासपुत्रा, शरीर, वाणी व मन यांना सर्वदां पवित्र राखावे. ह्यणजे मलाने, दुष्ट शब्दोच्चाराने व घातुक संकल्पाने त्यांना अशुद्ध करून नये. सुदैवाने पुत्रपौत्र झाल्यावर वानप्रस्थाश्रमाचा स्वीकार करावा. त्या आश्रमांत

तपश्चर्येच्या योगाने कामक्रोधादि षड्रिपूना जिंकावे. ते पूर्णपणे स्वाधीन झाल्यावर भार्येला पुत्रांच्या हंबालीं करून श्रौतस्मार्त अग्नि आत्म्याचे ठिकाणी आरोपित करावे आणि तदनंतर पूर्ण वैराग्य बाणले असतां चतुर्थाश्रमाचा स्वीकार करून शांतपणे त्याच आश्रमांत शेवटपर्यंत रहावे. अहो शुकाचार्य,—जो पूर्ण विरक्त असेल त्यानेच संन्यास करावा. संन्यासाला तोच खरा अधिकारी होय.—असे वेदवचन आहे व ते सत्य आहे असे माझे मत आहे. कारण, जोपर्यंत थोडा तरी अभिमान आहे तोपर्यंत कोणालाही पूर्ण विरक्त होतां येत नाही. व तीव्र वैराग्य नसले कीं पूर्णपणे संन्यासही करितां येत नाही. केवळ मुंडन करणे किंवा यज्ञोपवीत टाकून भगवीं वस्त्रे नेसणे हा जर संन्यास असता व यानेच जर परम पुरुषार्थ मिळता तर शास्त्राचे हे अनेक प्रकारचे विधिनिषेध कशास हवे होते ? व आमच्या सारख्या नियन्त्यांची तरी काय आवश्यकता होती ? शास्त्राने विहितकर्मांचा त्याग करण्यांत व निषिद्धांचे आचरण करण्यांत जरी मोठा दोष सांगितलेला आहे तरी, दैवाच्या फेर्यांत सांपडलेले लोक ते अवश्य करितात. अर्थात् आपणांस संन्यास जितका सोपा वाटतो तितका तो नाही. आचार्यपुत्रा, वेदाने एकंदर अठेचाळीस संस्कार सांगितले आहेत. त्यांच्या अनष्टानावांचून प्राणी मोक्षास पात्र होत नाही; असा

१ त्यांना आत्म्यामध्ये लीन करावे. २ व्यवहारांत 'संन्यास घ्यावा' असे लक्षणतात.

वेदाचार सिद्धान्त आहे. त्यांतील गर्भाधानादि चाळीस गृहस्थाश्रमाकरितां व शमदमादि आठ यतीकरितां आहेत. गर्भाधानादि संस्कारं शमदमादिकांना कारण होतात. कारण पूर्वी असतें. तें पूर्वी असल्यावांचून कार्य होत नाही; असा सिद्धांत आहे. यास्तव, या जन्मीं किंवा पूर्वी कोणत्या तरी जन्मीं गर्भाधानादि चाळीस संस्कार व्हावेच लागतात. त्यांवांचून शम, दम, तितिक्षा इत्यादि ज्ञानाचीं साधनें व यतीचीं मुख्य लक्षणे प्राप्त होत नाहीत. द्विजकुलांत निर्माण झालेल्या प्राण्याचे पूर्वजन्मी चाळीस संस्कार झाले आहेत कीं नाहीत हें समजण्यास मार्ग नसल्यामुळे व त्याला अनायासानें ते होण्याची वेळ आल्यामुळे त्यानें एका आश्रमांतून दुसऱ्या आश्रमांत जावें. मधलाच आश्रमाचे उल्लंघन केल्यास मोठा प्रत्यवाय सांगितलेला आहे. हे ब्राह्मणा, याविषयीं शास्त्राचें एक मत असून शिष्टही असेंच सांगतात. यास्तव, आपण पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें गृहस्थाश्रम स्वीकारावा. व्यासमहर्षि सर्वज्ञ आहेत. ते आपणांस अन्यथा कधींही सांगणार नाहीत. ”

श्रीजनकाचें हें भाषण श्रवण करून शुक्राचार्य जरा खिन्न झाले; त्यांना—हा राजा आपल्या पित्याचा पक्ष घेतो—असें वाटलें. व बाबांप्रमाणेंच याचें मत असल्यामुळे याच्या हातूनही मार्गें समाधान होणार नाही—अशी त्यांची खात्री झाली. पण एकावार आपला सशय यांना सांगावा असा विचार करून ते ह्मणाले:—“ राजा, क्रमाक्रमानें आश्रमाचा स्वीकार करावा असें जें तूं सांगि-

तलेंस तें ठीक आहे. तो शास्त्राचा सर्वसाधारण नियम झाला. पण त्याला कांहीं अपवाद हा असेलच कीं नाहीं ? समज, एकाद्याला ब्रह्मचारी आश्रमामध्येच पूर्ण वैराग्य झालें व अध्ययन करीत असतांनाच पूर्वपुण्यामुळे परोक्ष व अपरोक्ष ज्ञानही झालें, तर त्यानें काय करावें ? गृहस्थाश्रम स्वीकारावा कीं यति व्हावें ? त्यानें गृहस्थाश्रम स्वीकारावा असें जर तूं ह्मणशील व शास्त्रही तसेंच सांगत असेल तर विरक्त पुरुषावर एक प्रकारचा भार घातल्यासारखें होणार आहे. कारण, इच्छेविरुद्ध कोणी कृत्य करावयास सांगितलें असतां तो प्राण्याला भार वाटत असतो. यास्तव, पूर्ण विरक्त पुरुषानें काय करावें तें मला सांग. ” हा शुक्याचार्याचा प्रश्न ऐकून जनक ह्मणतो:—

“ शुकमुने, अध्ययनाचा असाच अवर्णनीय प्रभाव असल्यामुळे व ही आमची श्रुतिमाता आह्मां वैदिकांवर निरंतर अप्रतिम प्रेम करीत असल्यामुळे तिच्या परिचयानें ब्रह्मचान्याची चित्तवृत्ति निर्मल होते. व त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणांत परोक्ष ज्ञानाचा स्वच्छ प्रकाश पडतो हें खरें; पण, बाबारे, हीं दुष्ट इंद्रियें व पूर्वसंस्कार (वासना) त्याला सर्वदां टिकूं देत नाहींत. जसा एकादा कुमारी पुरुष सज्जनाला हरप्रयत्नानें कुमारी करून सोडतो, त्याप्रमाणें हीं बलढ्य इंद्रियें त्या कोवळ्या मनाच्या बटूला विषयरूपी घोर अरण्यांत ओढून नेतात. एकादा

१ संशय व विपरीत कल्पना यांनीं रहित असें शाब्दिक ज्ञान. २ साक्षात्कार; अनुभव.

खाटीक जसा धेनूची इच्छा नसतांनाही तिला निर्दयपणें ओढीत नेऊन दावणीला बांधतो, त्याप्रमाणें हा इंद्रिय-समुदाय प्राण्याला विषयचिंतनांत बलात्कारानें घेऊन जातो. शुकमुने, मन व पांच ज्ञानेंद्रियें यांचा निग्रह होणें फार कठीण आहे. जगांत प्रयत्नानें पाहिजे तें मिळवितां येईल; शौर्यानें हव्या त्या शत्रूचा पाडाव करवेल; धैर्यानें पिशाचालाही स्ववश करून घेणें शक्य होईल व युक्तीनें असाध्य प्रकारही साध्य ठरेल. पण या इंद्रियांना कोणत्याही उपायानें सहज जिंकतां येणार नाहीं. हजारों लोकांमध्ये कोणी एकादाच जितेंद्रिय आढळतो. महाराज, हा इंद्रियसमूह अंतःकरणांत असंख्य विकार उत्पन्न करितो व प्राण्याला त्यांच्या अधीन व्हावें लागतेंच. मिष्टान्नाची इच्छा होते, मऊ शय्या असावीशी वाटते, सुंदर स्त्री मिळावी अशी भावना होते, व उत्तम पुत्र केव्हां होईल अशी काळजी लागते. बहुतेक प्राण्यांना तरुण अवस्थेंत अशा प्रकारच्या इच्छा होतातच व त्यांचें हळु हळु निवारण करितां यावें ह्मणूनच गृहस्थाश्रमरूपी उत्तम व्यवस्था केलेली आहे. हे सत्पुरुषा, विद्यार्थि अवस्थेंत झालेले वैराग्य अपक्व असतें. तें तरुण अवस्थेंत तसेंच तीव्र रहात नाहीं. यास्तव, आपल्याच मनावर विश्वास ठेवून राहूं नये. श्रेष्ठांचा याविषयी अनुभव काय आहे; तें पहावें. श्रेष्ठ असें ह्मणतात कीं, विद्यार्थि अवस्थेंतल्या वैराग्यावर भिस्त ठेवून जे यति होतात ते दुःख भोगितात. कारण, एकदां मधल्या दौन आश्रमांचें उल्लंघन

केलें कीं, पुनरपि परत येतां येत नाहीं व त्या अल्पवयस्काला जगाचा अनुभव येऊं लागल्यावर विकार अवश्य होतात. त्यावेळीं असल्या अदूरदर्शी पुरुषाची काय अवस्था होत असेल याची नुस्ती कल्पना केली तरी पुरें आहे. अहो शुकाचार्य, त्या अवस्थेसारखी कष्टमय अवस्था दुसरी खचितच नसेल. वासनेला बळी पडावें तर इहलोकीं अपकीर्ति व परलोकीं अधःपात आणि तिला स्वाधीन ठेवण्याचा प्रयत्न करावा तर असह्य वेदना ! सारांश, त्याला दोन्हीकडून कष्ट होतात. यास्तव, शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणें प्रथमाश्रमाचें कृत्य संपतांच द्वितीयाश्रम स्वीकारावा. ”

शुक ह्मणतातः—राजाधिराज, वासनासमूहाचा निःशेष क्षय करण्याचा प्रयत्न केल्यास यश नाहीं का येणार ?

जनकः—वासनांचा क्षय होणें अत्यंत दुर्घट आहे. मोठमोठ्या ऋषींना सुद्धां तो करितां आला नाहीं आणि ह्मणूनच त्यांनीं आह्मांस त्यांचा क्रमाक्रमानें क्षय करण्यास सांगितलें आहे. त्यांचा कशा क्रमानें त्याग करावा ? ही अडचण कोणाला पडूं नये ह्मणून त्या ईश्वरस्वरूप महात्म्यांनीं चार आश्रमांची व्यवस्था केली आहे.

शुकः—पण चारी आश्रमांचा क्रमानें स्वीकार करणारा पुरुष तरी त्यांचा क्षय करीलच ह्मणून कशावरून ? एकाद्याच्या वासना प्रबल असणेंही शक्य आहे !

जनकः—ही गोष्ट खरी, पण उंचावर निजणाच्या मनुष्याला जशी पडण्याची भीति असते व भूमीवर निजणा-

राला ती जेशी नसते तशीच आश्रमांचा क्रम सोडणारांला भीति असते व क्रमानें त्यांचा स्वीकार करणारांस ती नसते. गृहस्थाश्रमी जर भ्रष्ट झाला तर त्याला प्रायश्चित्त तरी घेतां येतें; संन्याशाला तेंही नाहीं. —घाईनें पुष्कळ काम करण्यापक्षां सावकाशपणें थोडेंच काम केलेलें पतकरतें—असें जें व्यवहारांत ह्मणतात तेंच येथेंही लागू पडतें. मुंगी हळू हळू वृक्षावर चढते व अनायासानें फळ चाखिते. पण पक्ष्याची स्थिति तशी होत नाहीं, तो दुरूनच फळ पाहून हापापल्यासारखा होतो; व एकदम त्याच्या जबळ उडून जातो. पण काय उपयोग? मध्यें कांहीं विघ्न न येतां जरी कदाचित् तो फळाजबळ जाऊन पोंचला तरी श्रमामुळें तो थकून जातो व बराच वेळ धांपा टाकीत बसल्यावांचून त्याला त्या फळाला स्पर्शही करितां येत नाहीं. ज्यांचा पूर्वपुण्याचा सांठा नसतो त्यांना तर मनाला कधींच जिंकतां येत नाहीं. पण जें पुण्यवान् व भाग्यवान् असतात, त्यांना सुद्धां त्याला सतत स्वाधीन ठेवणें कठिण पडतें. यास्तव, दांडगाई न करितां युक्तियुक्तीनें त्याला स्ववश करणें चांगलें. अहो, गृहस्थाश्रम तरी सौपा का आहे ? त्यांत रहाणाऱ्या पुरुषानें सुद्धां शांत असावें; ईश्वराची सतत उपासना करावी; लाभाचा आनंद व हानीचें दुःख मानूं नये; सर्वदां शास्त्रोक्त कृत्यें करावीत; कोणत्याही प्रकारची चिंता करूं नये; आत्मज्ञान होणें हाच परम लाभ समजावा. आपल्या हातून जें जें बरें वाईट कृत्य होईल तें तें सर्व ईश्वरार्पण करावें

व निर्यत कर्म श्रद्धापूर्वक करावीत इत्यादि विधानें आहे-
तच. व असें करणारा पुरुष त्या आश्रमांत राहूनही
मुक्त होतो. अहो महाराज, मजकडेच कां पहाना ?
मी राज्यासारखें मोठें कठीण काम करीत असतांनाही
जीवन्मुक्त आहे. मी मन मानेल तसें वागतों. पण ' हें
मीं केले, हें माझे आहे ' असें मी कधींही ह्मणत नाहीं व
स्यामुळें मला त्यांचा गंधही लागत नाहीं. फार कशाला ?
महाराज, आपण जेव्हां येथें आलांत तेव्हां माझ्या सेव-
कानें आपला अपमान केला असें जें आपणांस वाटलें
तें कां ? त्यानें माझ्या आज्ञेप्रमाणें आपणांस आंत
येऊं दिलें नाहीं. एवढ्याच निमित्तावरून जें आपण
रागावलांत ते कशाकरितां ? ' मी शुक ह्मणून कोणी
विद्वान् पुरुष आहे ' असें आपणांस वाटत असल्यामुळेंच
हा प्रकार घडला कीं नाहीं ? झालें तर. जोंपर्यंत ' मी '
ही तुमची भावना नष्ट झाली नाहीं तोंपर्यंत तुम्ही चतु-
र्थाश्रमास योग्य नाहीं. ह्यास्तव, महाराज, पित्याच्या
आज्ञेप्रमाणें विवाह करा व गृहस्थाचे सर्व धर्म योग्यप्रकारें
पाळा; ह्मणजे माझ्याप्रमाणेंच तुम्हीही जीवन्मुक्त व्हाल.
जे एकदम यति झाले आहेत त्यांना जाऊन विचारा. ते
काय सांगतात तें पहा. ह्मणजे तुमची खात्री होईल.
अहो, मनुष्यानें यतीचा जरीं वेष घेतला तरी मन जोंपर्यंत
यति झालें नाहीं, तोंपर्यंत त्याचा काय उपयोग ? अहो
ब्राह्मणश्रेष्ठ, सुखदुःखाला मनच कारण आहे. पुण्य, पाप

मनच करितें; संस्कार मनालाच बद्ध करितात व उत्त-
माधम जन्म मनच घेतें. तें एकदां निर्मल झालें कीं सर्व जग
निर्मल ! तें एकदां शांत झालें कीं सर्व सृष्टि शांत व
तें एकदां आत्मारामामध्ये लीन झालें कीं सर्व त्रिभुवन
लीन होतें. मनावांचून प्राण्याचा हितकर्ता किंवा शत्रु
कोणी नाही. तें शुद्ध झाल्यावर आश्रमांची किंमत नाही
व त्याच्या शांततेच्या पलीकडे मोक्ष ह्मणून कांहीं
पदार्थच नाही. सारांश, मन निर्मल होईपर्यंत शास्त्रें,
आश्रम, वर्ण, तीर्थे, दाने, तपे इत्यादिकांची आवश्यकता
असते. त्यानंतर हें सर्व निरर्थक ठरतें. ह्यास्तव, शुकमुने,
चित्तशुद्धीकडे दृष्टि ठेवून आपल्यासारख्याने योग्य आश्र-
माचा स्वीकार करावा हें चांगलें.

जनकराजाचें हें अस्खलित व विचार करण्यासारखें
भाषण ऐकून शुकाचार्य जरा लज्जित झाले; त्यांनीं खालीं
मान घातली व आपल्या शंका विचारण्याचें त्यांना धैर्य झालें
नाहीं. शुकाचार्य कांहींच बोलत नाहींत असें पाहून
जनकराजा पुनः त्यांना ह्मणाला “ अहो गुरुपुत्र, तुमच्या
ज्या शंका असतील त्या आतां मला विचारा. मी त्यांचें
समाधानकारक उत्तर देतो. ह्मणजे त्यामुळे तुमच्या
येण्याचें सार्थक होईल. ”

शुकाचार्य ०—महाराज, आपण माझे गुरु आहां. बृह-
स्पतींनीं मला केवळ शब्दविद्या शिकविली, पण आपण
मला शब्दातीत ज्ञान देत आहां. “ जनकराजा दामिक

श्रीशुकचरित्र.

आहे. ” असें मी उगीच समजलों. असल्या ईश्वरस्वरूप पुरुषाविषयीं भलभलत्या कल्पना करण्यांत मीं मोठा अपराध केला. अहो राजाधिराज, मनुष्य नुस्त्या कल्पनांनीं कसा फसता ह्याचें मला आज प्रत्यक्ष ज्ञान झालें. हर ! हर ! प्राणी युक्ति युक्ति ह्मणून जिला ह्मणत असतो ती अनुभवापेठें किती लटकी पडते, याविषयीं आतां माझी खात्री झाली. असो. राजा,—परतंत्रता ह्मणजेच बंध. प्राणी परतंत्र असल्यामुळें बद्ध आहे—असें ज्ञानी ह्मणतात. पण त्याचें रहस्य अजून मला समजलें नाहीं. कारण, संसारांमुळें तो परतंत्र ह्मणजे बद्ध होत असतो अशी माझी समजूत आहे. तेव्हां बधाचें खरें कारण काणतें ?

जनकः—व्यासपुत्रा, देह, जीवात्मा, इंद्रियें, सत्तार इत्यादिकांपैकीं कोणाही बधाला कारण नाहीं. मन हेंच एक बधाला कारण आहे. कारण, आत्मा असंग असल्या मुळें, नित्य शुद्ध व निराकार असल्यामुळें नित्यमुक्त आहे; व त्यामुळें बंध व मोक्ष हे मनावर राहतात. ह्मणूनच मन शांत झालें असतां तेही शांत होतात. शत्रु, मित्र, उदासीन इत्यादि सर्व भेद मनोगत आहेत. मन विक्षेपशून्य झालें कीं द्वैत भासेनासें होतें. व द्वैताचें अभान झालें कीं अद्वैत प्रत्यगाला येऊं लागतें. जीव ह्मणजे ब्रह्माचा आभास. आणि आभास व न्याचें अधिष्ठान हीं दोन्ही एकच,

१ वृत्तिरहित; मनावर उठणाऱ्या संकल्पविकल्परूप तरंगांना वृत्ति असें ह्मणतात. रसृष्टींतले अनेक पदार्थ. ३ केवल स्वतःचे रूप.

४ प्रतिबिंब.

६ शुकजनकसंवाद.

असा व्यवहारांतही अनुभव आहे. त्यामुळे ' जीव ब्रह्मच आहे ' असा जो श्रुतीचा सिद्धांत तो निर्दोष ठरतो. संसारामध्ये मनाला विक्षेप होण्यास अनेक कारणे असल्यामुळे तो बंधाला कारण आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटते; पण खरा प्रकार तसा नाही. संसार ह्मणून कोणी पदार्थ का आहे ? नाही. ती तरी एक मनाची भावनाच आहे. बरे, तीच भावना बंधाला कारण होते ह्मणून जर ह्मणावे, तर तसेही नाही. कारण, प्राणी अनेक भावनांनीं बद्ध झाल्याचें दिसते. तस्मात्, भावनामय मनच संसाराचें कारण आहे, असं निःसंशय ठरते. शुक मुने, या भेद-ज्ञानरूप मनालाच अविद्या ह्मणतात. ती विद्येच्या ह्मणजे मन विक्षेपराहित झाल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या अद्वैतज्ञानाच्या योगानें निवृत्त होते. पण सोनियाकरितां जशी व्यवहारांत चिंधीची गरज वाळगितात, त्याप्रमाणें ह्या विद्येकरितां अविद्येचेंही ज्ञान होणें अवश्य असतें. कारण. प्रकाशावांचून जसा अंधकार समजत नाही व अंधकारावांचून प्रकाश समजत नाही, त्याप्रमाणें विद्येवांचून आवद्या समजणार नाही व अविद्येवांचून विद्येचें यथार्थ ज्ञान होणार नाही. यास्तव, विद्येचें व अविद्येचेंही ज्ञान करून घ्यावे. मुनिश्रेष्ठा, परमार्थतैः^३ जर पाहूं गेलें तर

१ आरशांत पडलेंलें मुखाचें प्रतिबिंब व त्याच्या समोर असलेंलें मुख ह्मणजे त्याचा अधार हीं दोन्हीं एकच. भिन्न नव्हेत. मुख खरें व प्रतिबिंब आरशामुळे भासणारें. रजात, नाहीशीं होते.

३ तत्त्वतः, स्वरोखर, सूक्ष्मदृष्ट्या.

वर्ण नाही; आश्रम नाही; वर्णाश्रमधर्म नाही; स्वर्ग नाही; नरक नाही; ईश्वर नाही; स्त्री नाही; पुरुष नाही; नपुंसक नाही; पिता नाही; पुत्र नाही; माता नाही; कन्या नाही; मी नाही; तू नाही; तो नाही; वृक्ष पाषाणादि पदार्थ नाहीत व हा देहही नाही. पण जे-पर्यंत यांतील एकाचा तरी प्रत्यय येत असतो तोपर्यंत सर्व कांहीं आहे. कारण, सृष्टीचें रक्षण करण्याकरितां ईश्वरानें ह्या सर्व मर्यादा केलेल्या आहेत व ती ईश्वरकृति असल्यामुळे प्राण्यानें कितीही जरी प्रयास केला तरी बदलणार नाही आणि ईश्वरानें केलेली ही वर्णाश्रमादि व्यवस्था जर मोडली तर खचित जगाचा नाश होईल. अथवा या वर्णाश्रमादि धर्माचा नाश ह्मणजेच जगाचा नाश होय. यास्तव, वेदोक्त मार्गाचें अवलंबन करावें. त्यावांचून निदान ब्राह्मणाचें तरी कल्याण होणार नाही.

शुकाचार्यः—महाराज, आपण जें सांगितलें तें खरें आहे. त्याविषयीं मला शंका नाही. पण वेदाविषयीं मला एक मोठा संदेह आहे. त्याचें निरसन करावें. वेदोक्त धर्म जर इतका सर्वोत्तम आहे तर त्यांत पशुहिंसा कां सांगितली आहे ? पशूंची हिंसा करणें हा धर्म आहे असें कोणी ह्मणत नाही. तेव्हां त्या हिंसारूप अधर्मापासून मोक्ष कसा मिळणार ? व ती करण्याविषयीं सांगणारे वेद तरी प्रमाण कसे ठरतील ? अहो, हिंसा हा प्रत्यक्ष अनाचार आहे. तसेंच सोमपान सुद्धां मोठेंसें चांगलें कृत्य आहे असें नाही. सारांश, प्राणिहिंसा व

मांसभक्षण हीं वेदानें सांगितलेलीं कृत्यें जर धर्म ह्मणून मानूं लागलें तर चोर व वेश्या यांचें कृत्य तरी अधर्म कां ? अहो, सौत्रामणियागांत तर धडधडीत सुरापान करण्याविषयीं सांगितलें आहे. तसेंच द्यूतक्रीडा करण्याविषयींही विधान आहे. देहाला नानाप्रकारें कष्ट देणारीं व्रतें सांगितलीं आहेत व अशींच आणखीं अनेक अधर्मप्रचुर कृत्यें वेदानें सांगितलीं आहेत. अशी एक आख्यायिका आहे कीं, पूर्वी कोणी शशत्रिंदु नांवाचा उत्तम राजा होता. त्यानें पुष्कळ यज्ञ केले; तो मंठा धार्मिक व दाता होता; त्यानें जन्मांत कधींही असत्य भाषण केलें नाहीं; उन्मार्गी लोकांना तो काळासारखा क्रूर व सन्मार्ग्यांना चंद्रासारखा आह्लाददायी वाटत असे. त्या राजानें शेंकडों यज्ञ केले व ब्राह्मणांना अपरिमित दक्षिणा दिली. त्यानें यज्ञामध्यें जे पशु मारिले होते, त्यांच्या कातड्यांचा पर्वतासारखा ढीग झाला. पण मेघांच्या उदकानें तीं कातडीं वाहून गेल्यामुळें तेथल्या नदीला चर्मण्वती हें नांव प्राप्त झालें. पण इतक्या हिंसा करणारा राजाही शेवटीं स्वर्गलोकीं गेला. व त्याची सर्व लोक कीर्ति गाऊं लागले. सारांश, कर्मकाण्डांत सांगितलेले धर्म हे असे असल्यामुळें माझी त्यांचे ठिकाणीं निष्ठा बसत नाहीं. अहो, गृहस्थाश्रमामध्यें स्त्रीशीं रत होऊन पुरुष सुख भोगितो व तें त्याला न मिळालें कीं 'हाय ! हाय' ह्मणून व्याकुळ होतो. तेव्हां अशा अवस्थेंत मनुष्य जीवन्मुक्त कसा होणार ?

जनक ८ — शुकमुने, वेदांचा विस्तार मोठा असल्यामुळे त्यांची सर्वांनाच एकवाक्यता करितां येत नाही. पण ती होणे शक्य आहे. ह्यणूनच सर्व शास्त्रांची एकवाक्यता करण्याकरितां पूर्व व उत्तर मीमांसा प्रवृत्त झाल्या आहेत. स्मृतींनी सुद्धां तेंच काम केले आहे. व पुराणामध्येही व्यासांनी हाच प्रयत्न केलेला आहे; हें तुह्यास ठाऊकच आहे. यज्ञामध्ये जी प्रत्यक्ष हिंसा करावयास सांगितली आहे, ती वस्तुतः अहिंसाच होय. कारण, उपाधीच्या योगानें हिंसा होत असते, त्यावांचून नाही. ज्याप्रमाणें ओल्या लांकडामुळेंच अग्नीचे ठिकाणी धूर दिसतो व त्यावांचून दिसत नाही; त्याप्रमाणें वेदोक्त हिंसा अहिंसाच आहे असे समजावें. स्वेच्छेने—ह्यणजे आपला देह पुष्ट करण्याकरितां, रसनेंद्रियाची तृप्ति करण्याकरितां व केवळ स्वार्थाकरितां—जी हिंसा होते तीच मात्र हिंसा होय. निःस्पृहपणें होणारें कोणतेंही कृत्य हिंसा नव्हे. तृष्णेवांचून व अहंकारावांचून जें कर्म होतें तें कर्म नव्हेच. पंडित लोक त्याला अकर्म ह्यणतात. गृहस्थाला जी हिंसा सांगितलेली आहे ती यज्ञपुरतीच आहे; जिह्वेला तृप्त करण्याकरितां नव्हे. शिवाय हें वेदोक्त कर्म आहे अशा भावनेनें तें तो करीत असतो. त्यामुळें जरी तें सदेव असलें तरी त्याबद्दल तो दोषी होत नाही. कारण, अहंभावानें जें बरें किंवा वाईट कर्म होत असतें त्याच्या योगानें प्राणी लिप्त होतो; त्यावांचून नाही.

शुकः—पण महाराज, मायेमध्ये रहाणारा पुरुष निःस्पृह कसा असूं शकेल ? अहां, तपेंच्या तपें शास्त्राध्ययन केलेल्या पुरुषाला सुद्धां जर मायेचें उल्लंघन करितां येत नाहीं, तर हा मायेंत लोळणारा पुरुष निरहंकार कसा होईल ? हा मला अजून संशय आहे. केवळ शब्दज्ञान अंतःकरणगत अज्ञानाची निवृत्ति करणार नाहीं. कारण, केवळ दिव्याचें नांव उच्चारिल्यानेंच अंधकार लुप्त होत नसतो. अहो, शब्दार्थज्ञान झाल्यावर त्यांतील अर्थाची प्रचीति येण्याकरितां सर्व भूतांना सारखें मानावें लागतें; कोणाचाही द्रोह करणें प्रशस्त होत नाहीं व सर्व दृश्य पदार्थ अनित्य आहेत अशी भावना करावी लागते. पण या सर्व गोष्टी गृहस्थाच्या हातून होण्यासारख्या आहेत का फार कशाला ? हे राजाधिराज, तुमची तरी द्रव्याविषयींचा इच्छा तृप्त झाली आहे का ? राजसुख तुम्ही विषासारखें मानतां का ? तुम्हाला जयाची इच्छा आहे कीं नाहीं ? व तुमची जर कोणतीच इच्छा तृप्त झालेली नाहीं तर तुम्ही जीवन्मुक्त तरी कसले ? अहो, चोराला तुम्ही चोर ह्मणतां; तपख्याला साधु मानितां आणि हा माझा व तो तुझा हा आपपर भावही ठेवितां, तेव्हां तुम्हांस विदेही कसें ह्मणावें ? जनकराजा, कडु, आंबट, तिखट, इत्यादि रस तुम्हांस समजतात ना ? रमणीय वस्तूकडे लक्ष्य जातें ना ? बीभत्स पदार्थांचें दर्शनही नकोसें होतें ना ? जागृती, स्वप्न व गाढ निद्रा या तीन अवस्थांचा तुम्हांस प्रत्येकीं अनुभव येतोना ?

पायदळ, रथ, घोडे, हत्ती इत्यादि सर्व माझे आहे, ही आपली भावना अजून नष्ट झालेली नाही ना ? अहो महाराज, आपण मिष्ट पदार्थ भक्षण करितां; कांहीं निमित्त झाले असतां हंसतां व खेद पावतां आणि प्राकृताप्रमाणें अशाच आणखीं किती तरी गोष्टी करितां. तेव्हां आपणांस जीवनमुक्त कसे ह्मणावें ? हा मोठा प्रश्न आहे. अहो नृपते, जो पुरुष मुक्त असतो तो पुष्पांच्या माळेला व भुजंगाला सारखेंच मानतो. माती व सुवर्ण यांचें मौल्य तो सारखेंच लेखितो; सर्वांच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि ठेवितो व सर्व प्राण्यांचें यथाशक्ति हित करितो. पण आपला तसा प्रकार दिसत नाही. माझ्याविषयीं जर विचाराल तर माझे मन कोठेंच रममाण होत नाही. गृहस्थाश्रम स्वीकारावा; पत्नीसह संसार करावा; संतति व्हावी इत्यादिकांची मला मुळींच इच्छा नाही. एकांतस्थळीं निस्पृहपणें खुशाल रहावें, असं वारंवार मनांत येतें. कोठेंही प्रीति न ठेवितां, कोणालाही 'तूं माझा' असें न ह्मणतां, शांतपणें पानें, फळें व कंदमुळें यांवर उपजीविका करित मृगाप्रमाणें एकट्यानेंच रहावें असें वाटतें. अहो, गृह, द्रव्य व सुस्वरूप भार्या यांच्या योगानें मला काय लाभ होणार आहे ? उलट अपरिमित हानि मात्र होईल ! मी पूर्ण विरक्त झालों आहे. महाराज, मी स्पष्टपणें बोलतो ह्मणून रागावूं नका. पण तुम्ही जीवन्मुक्त कसे हें मला अजून समजलें नाही. हा दंभ तर नव्हेना ? कारण, कोण-

त्याही राजाला शत्रूविषयीं, धनाविषयीं व सैन्याविषयीं चिंता वाटणें साहजिक आहे. अहो, जे मोठे मोठे तपस्वी असतात त्यांना सुद्धां जर ही माया मोहित करिते तर सर्वदां भोगांत रहाणाऱ्या तुमची काय कथा ? तुमच्या कुलामध्ये जेवढे राजे झाले त्या सर्वांना विदेह हें नांव आहे. पण तें निरर्थक असावें असें मला वाटतें. ह्यणजे मूर्खाला विद्याधर, आंधळ्याला दिवाकर व दरिद्राला लक्ष्मीधर जसें ह्यणावें तसेंच हें तुमचें नांव आहे. तुमच्या कुलामध्ये जे राजे झाले ते नांवांनं मात्र विदेह होते, कर्मानें नव्हते; कारण, अशी एक कथा सांगतात कीं, पूर्वीं निमि ह्यणून तुमच्या कुलांत कोणी राजा होऊन गेला. त्यानें एकदां यज्ञ करण्याचें मनांत आणलें व त्याप्रमाणें आपल्या वसिष्ठगुरूंना कळविलें. श्रीवसिष्ठांनीं “ मला इंद्राकडून यज्ञाकरितां बोलावणें आलें आहे, यास्तव, मी तो यज्ञ आटोपून येतो व नंतर तुझा यज्ञ करीन. तोंपर्यंत तूं हळू हळू यज्ञाचें साहित्य जमीव ” असें त्यास सांगितलें. वसिष्ठमुनि स्वर्गलोकीं गेल्यावर निमिराजानें दुसरा गुरु करून आपला उद्देश सिद्धीस नेला. वसिष्ठांना हें वर्तमान समजतांच त्यांनीं त्याला शाप दिला. राजानेंही वसिष्ठांना उलट शाप दिला. सारांश, ते दोघेही परस्परांच्या शापानें पतित झाले. अहो, निमिराजा जर विदेही असता तर त्यानें गुरूला कधींही शाप दिला नसता. पण त्यानें ज्याअर्थीं पूज्य गुरूंनाही शाप दिला त्याअर्थीं तुझांस विदेही ह्यणणें हा विनोद आहे असें मला वाटतें, ”

जनकः—खरें आहे. अहो गुरुपुत्र, आपलें भाषण अक्षरशः खरें आहे. कारण, शब्दव्यवहार हा नेहमींच खोटा असतो. पण महाराज, मी काय ह्मणतो तें ऐका. माझ्या परमपूज्य ^१गुरूंनीं जें सांगितलें तेंच खरें आहे व त्यांतच तुमचें खरें हित आहे. पित्याची संगति टाकून अरण्यांत जाऊन राहण्याची जी तुमची इच्छा आहे, ती सफल होणार नाही. कारण, अहो, तुम्ही पित्याला जरी सोडून गेलांत तरी जाल तेथें पशु, पक्षी, किडे, मुंग्या, माशा इत्यादि प्राणी असणारच. त्यांना सोडण्याचें कांहीं तुमचें सामर्थ्य नाही. व ते असले कीं त्यांच्याशीं तुमचा नकळत तरी संसर्ग हा होणारच. मग तुम्हीं सोडलेंत तें काय ? निरापराधी, तुमच्यावर अकृत्रिम प्रेम करणाऱ्या व जन्मापासून तुमच्याकरितां कष्ट सोसलेल्या पित्याला सोडण्यांत मोठेंसे भूषण आहे असें नाही. अहो, पित्याची संगति जरी सोडिली तरी पंचमहाभूतांची संगति का कोठें सुटणार आहे ? देह असेपर्यंत तीं तुम्हांला चिकटून राहणारच. तुमच्या इच्छेला तीं मुळींच भीक घालणार नाहीत. बरें, चिंतेविषयीं ह्मणाल, तर तशी कोठें गेलें तरी सर्वथैव सुटणार नाही. कारण, तुम्हांला कांहीं आहार तर हवना ? त्यावांचून तुमचा देह राहूं शकणार नाही. अर्थात् क्षुधा लागली कीं—खाण्यासारखीं फळें, मुळें किंवा निदान पानें तरी कोठें मिळतील ?—ही चिंता आली. त्याचप्रमाणें दंड पाहिजे; अजिन पाहिजे; उदक पाहिजे

१ व्यासानीं. २ निर्मल, अहेतुक.

व हीं सर्व हवीशीं वाटलीं कीं त्यांची चिंता आलीच ! तात्पर्य, व्यासांना सोडून दूर गेल्यानें चिंता जाते असें नाहीं. यास्तव, अशक्य गोष्ट करण्याचें धैर्य धरण्यापेक्षां अनुभवी लोकांनीं योजिलेल्या युक्तीनें एका उपायानें दोन फळे मिळविण्याची इच्छा करावी हें चांगलें. गृहस्थाश्रमामध्ये स्वार्थ व परमार्थ हीं दोन्हीं साधतां येतात; इतर आश्रमांत तसा प्रकार नसतो. केवळ ग्राम्य कृत्यांकरितांच विवाह करणें हा आश्रम नव्हे. तो विषय झाला. आतां माझ्या-विषयीं जें आपण कांहीं बोललां त्याचें उत्तर सांगतो. मीं सर्व चिंता करितों, पण त्यांतील एकीच्या ठिकाणींही आसक्त होत नाहीं. ज्याला विकल्प त्याला दुःख. तुझाला माझ्याविषयीं संशय आला व पित्याचें वचन अप्रमाण वाटलें ह्मणूनच येथपर्यंत येण्याचे कष्ट सोसावे लागले. जेथें विकल्पच नाहीं तेथें दुःख तरी कोठलें ? मीं राज्य करितों खरा, पण तें माझे आहे असें मीं स्वप्नांतही ह्मणत नाहीं. देह पडेपर्यंत मला हें असेंच केलें पाहिजे असें ह्मणून ओझे वाहणाऱ्या उंटाप्रमाणेंच मीं एकप्रकारचें हें ओझे वहात आहे, उंटाला जसा सारवान मागून हांकीत असतो त्याप्रमाणें मला माझे दैव मागून हांकीत आहे; आणि न्यामुळेंच मीं हें सर्व करीत आहे. मला कशीही जरी अवस्था प्राप्त झाली तरी मीं आनंदांतच असतो. मीं निजतो सुखानें; खातो सुखानें; विहार करितों सुखानें व प्रसंग पडल्यास इतरांना बरें वाटावें ह्मणून रडतोही सुखानेंच. सारांश, मला जिकडे तिकडे सुखच दिसतें आहे. मीं बद्ध आहे

असें मला कधींच वाटत नाही व त्यामुळे मीं सर्वदां सुखी असतो. पण, शुकाचार्य, तुमच्या मनाची तशी स्थिति नसल्यामुळे ' मी बद्ध आहे ' असें तुह्यांस वाटते व त्यामुळेच तुह्मी कष्ट सोसतां. माझ्याविषयीं व माझ्या पितरांविषयीं जो आपणांस संशय वाठला त्याचें कारण तरी हेंच. प्राणी आपणावरून जगाची परीक्षा करीत असतो. पण त्यामुळे तो बहुतकरून फसतो. अहो महाराज, सर्व संशय सोडा व जें जें प्राप्त होईल तें तें मुकाट्यानें भोगा. ह्मणजे तुह्मी सुखी व्हाल. सुखाचा खरा उपाय हाच आहे. ' हा माझा देह ' असें ह्मणतांच प्राणी बद्ध होतो व ' तो माझा नव्हे ' असें निःसंशय समजतांच तो मुक्त होतो. हा उपाय बोलण्यास सोपा व ऐकण्यास फार गोड आहे, पण करण्यास अतिशय कठीण आहे. यास्तव, आश्रमरूपी उत्तरोत्तर उत्कृष्ट युक्तींचा आश्रय करावा. असें केल्यास पतित होण्याची भीति नाही. अहो आचार्य, आपण ज्ञानी आहांत. माझ्यासारख्या पामरानें आपणांस उपदेश करावा हें योग्य नव्हे. पण मला जें कांहीं ठाऊक आहे तें मीं तुह्यांस सांगितलें. यापेक्षां अधिक मला कांहींएक सांगतां येणार नाही. शास्त्र व श्रद्धा हीं कल्याणाचीं साधनें व संशय हें नाशाचें साधन आहे असें समजावें. ह्या एका वाक्यांत सर्व धर्मोपदेश आला.

हें जनकाचें भाषण ऐकून शुकाचार्य अत्यंत संतुष्ट झाले. त्यांच्या सर्व संशयांची निवृत्ति झाली व—पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें विवाह करून मीही जनकाप्रमाणेंच असंग

रहाणार—असा त्यांनीं निश्चय केला. शुकाचार्यांचें समाधान झाल्यामुळे जनकालाही—आपण गुरूंचें एक महत्कृत्य केलें—असें वाटलें. पुढें जनकाच्या आग्रहावरून शुकाचार्य त्या रम्य नगरींत निःस्पृहपणें कांहीं दिवस राहिले व नंतर ते शुभ मुहूर्तावर व्यासाश्रमीं परत येण्याकरितां निघाले.

प्रकरण ७ वें.

शुकाचार्यांचा गृहस्थाश्रम व शेवट.

कांहीं दिवस मिथिलानगरींत राहून शुकाचार्यांनीं जनकाचा हेतु पुरविला. त्यामुळे त्या उभयतांनाही एकमेकांच्या सहवासाचा लाभ घडला. मिथिलानगरींतले लोकही या महात्म्याच्या दर्शनानें पुनीत झाले; व शुकाचार्यांनीं त्या अवधींत जनकाचें सर्व वर्तन लक्ष्यपूर्वक पाहून ठेविलें. ठरलेल्या सुमुहूर्तावर शुकाचार्य निघाले. त्यांना पोंचविण्याकरितां जनकराजा आपल्या नगरींतिल उत्तमोत्तम विद्वानांसह पायानेंच निघाला. शुकाचार्य जनकराजाला परत जाण्याविषयीं पुनः पुनः जरी सांगत होते तरी सासरीं निघालेल्या मुलीची माता जशी परत फिरत नाही तसे ते परत फिरेनात. जनकराजाला ह्या महात्म्याचा वियोग अत्यंत असह्य झाला. सर्व मिथिलानगरी ज्यावेळीं

जळली त्यावेळीं जनकानें जेवढा मनाचा कठोरपणा दाखविला होता तेवढाच त्याच्या मनाचा कोंवळेपणा यावेळीं दिसला. हे शुकाचार्य जात नाहींत तर माझे प्राण जात आहेत असें त्यानें पुष्कळ वेळां बोलून दाखविलें. शेवटीं शुकाचार्यांनीं एका झाडाखालीं बसून—राजा, तूं आतां येथून परत जर न जाशील तर मीही येथून हालणार नाहीं—असें सांगितलें. त्यामुळें त्याचा नाइलाज झाला. राजानें शुकाचार्यांचे दोन्ही हातांनीं पाय धरले व त्यांवर मस्तक ठेवून तो घळघळ अश्रु ढाळूं लागला. “महाराज, आपल्यासारख्यांचें दर्शन फार दुर्लभ ! खरोखर माझे कांहीं महद्भाग्य होतें ह्मणूनच आपले चरण माझ्या मस्तकाला लागले. कृपानिधे, आतां पुनरपि मला हे चरण कशाला दिसणार आहेत ? झालें हेंच त्यांचें शेवटचें दर्शन ! आपल्यासारख्या निस्पृहांना सोडूं नये; हृदयाशीं घट्ट बांधून ठेवावें असें वाटतें. आपल्या नित्य दर्शनानेही डोळ्यांची तृप्ति होणार नाहीं व मनाला वीट येणार नाहीं. सर्व व्यवहार सोडून आपलीच कृपामूर्ति पहात रहावें असें वाटतें. महाराज, माझ्यावर आपले कवेढ उपकार हे ! व्यासांचा पुण्याश्रम कोठें ? व ही माझी अपवित्र नगरी कोठें ? पण आपण संशयाच्या मिषानें मला उद्धरण्याकरितां आलांत ! ठीक आहे. मी आतां परत जातो. पण हे चरण पुनः मला केव्हां दिसतील ? व आजच्यासारखाच मी त्यांना नेत्राश्रूंनीं केव्हां धुवीन ? हें

मला सांगा. ह्यणजे मी परत जातो. अहो विप्रराज, ज्यांचा मला कांहीं उपयोग नाहीं असे माझ्या राज्यांत पुष्कळ देह आहेत. पण त्यांना काय करावयाचें आहे ? असले चरण क्वचित्च दृष्टीं पडतात. असो. मी आतां जातो. माझ्यानें कांहींएक बोलवत नाहीं. माझे मन ह्या वेळीं विक्षिप्त झालें आहे. पण महाराज, मी गृहस्थाश्रमांत असल्यामुळे मला त्याचा प्रत्यवाय नाहीं. यति असून जर माझी अशी स्थिति झाली असती तर मी भ्रष्ट झालों असतो. सारांश, गृहस्थाश्रमांत जरी प्रमाद घडले तरी त्यांचें क्षालन करितां येतें, हें ध्यानांत धरा. ” ह्याप्रमाणें बोलून, शुकाचार्यांनीं त्याला उठविलें असतां तो उठून उमा राहिला व नंतर एकमेकांना आलिंगन देऊन ते आपापल्या मार्गाला लागले. प्रिय वाचकहो, वियोग हा नेहमीं दुःखद असतो. आपण ज्याच्यावर प्रीति ठेवितों त्याचा वियोग झाला कीं आपण दुःखी होतो. यास्तव, ज्याचा कधींच वियोग होण्यासारखा नसेल अशा पदार्थावर प्रेम ठेवावें ह्यणजे दुःखाचा प्रसंगच येणार नाहीं. वेदांतशास्त्रांतलें हेंच गुह्य आहे.

असो. ह्याप्रमाणें जनकराजाच्या नगरांतून निघाल्यावर पूर्वीप्रमाणेंच अनेक उत्तमोत्तम तीर्थांचें व महात्म्यांचें दर्शन घेत शुकाचार्य व्यासांच्या आश्रमांत परत आले. आपला प्राणासारखा प्रिय पुत्र घेत आहे असें पाहतांच व्यासांना मोठा हर्ष झाला. ते आश्रमांतून उठून बाहेर आले व चरणांवर मस्तक ठेवण्याकरितां खालीं वांकत अस-

लेल्या शुकाला रस्त्यांतच दृढ आलिंगन दिलें व “बाळा, तुझें कल्याण असो. ” असें ह्मणून “ पुत्रातूं कुशल आहेसना ? जीवन्मुक्त जनकाचें तुला दर्शन झालें का ? तुझ्या संशयाची निवृत्ति झालीना ? ” इत्यादि अनेक प्रश्न केले. शुकाचार्यांना मार्ग चालून आल्यामुळें जरी श्रम झाले होते तरी पित्याच्या प्रश्नांचीं त्यांनीं गंभीरपणें व थोडक्यांत उत्तरें दिलीं. व ते उभयतांही पितापुत्र हळू हळू आश्रमांत गेले. त्या दिवशींच्या सर्व नित्य व प्रवासादिकांमुळें अवश्य प्राप्त झालेल्या नैमित्तिक क्रिया आटोपल्यानंतर शुकाचार्य निद्रित झाले. व्यासांनींही सायंसंध्या, होम, जप इत्यादि कृत्यें संपविल्यावर नामस्मरण करीत विश्रांति घेतली.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालचीं सर्व नित्यकृत्यें आटोपल्यावर व्यासांनीं शुकाचार्यांस विवाहाविषयीं प्रश्न केला.— जनकाप्रमाणें व्यवहारांत राहूनही व्यवहारातीत होतां येत असल्यामुळें व गृहस्थाश्रमामध्ये आश्रमापासून भ्रष्ट होण्याची भीति नसल्यामुळें मी दुसरा आश्रम स्वीकारण्यास तयार आहे—असें शुकाचार्यांनीं सांगितलें. तें ऐकतांच व्यासांना परम संतोष झाला. व त्यांनीं आपल्या कुलाला व पुत्राच्या शीलाला योग्य अशी पितृगणांची कन्या पाहिली. शास्त्रोक्त लक्षणांनीं युक्त, सुस्वरूप, दक्ष व चतुर अशी ती कन्या आहे असें निश्चयपूर्वक समजून येतांच व्यासांनीं तिला शुकांकरितां नेमस्त केलें. शुकाचार्य जरी शहाणे, विद्वान् व स्वतःचें हिताहित जाणण्याइतके प्रौढ होते,

तरी ' वधू मलाच पाहिली पाहिजे ' इत्यादि भलतेच हेतु त्यांनीं प्रदर्शित केले नाहीत. कारण, ते शास्त्रदृष्टि असल्यामुळे— ' योग्य कन्या पाहणे ' हें पित्याचें कर्तव्य आहे व त्यांत त्यांची कधीही चूक होणार नाही— असें ते जाणत होते. शिवाय—' पिता पुत्राचें अनहित करील' ही कल्पनाच संभवत नाही—अशी त्यांची समजूत होती. असो. वाङ्निश्चय होताच दोन्ही पक्षांकडील लोक विवाहाच्या तयारीस लागले. व्यासांनीं त्या मंगल कृत्याकरितां ठिकठिकाणच्या मोठमोठ्या ऋषींना पाचारण केलें होतें. अनेक ऋषिपत्न्या व तापसीही तो शुभ समारंभ पाहण्याकरितां तेथें आल्या होत्या. पितृगणांचा मंडप सुशोभित करण्याकरितां सिद्ध, यक्ष व गंधर्व आपआपल्या स्त्रियांसह तेथें आले होते. अनेक वनदेवता व्यासांच्या मंडपांत आपल्या घरचेंच हें कृत्य आहे असें समजून काम करीत होत्या. असो. विवाहाचे दिवशीं व्यासांचे व बृहस्पतींचे अनेक वेदवेत्ते शिष्य सारखे वेदघोष करीत राहिले. व शुभ मुहूर्तावर देव, ब्राह्मण व अग्नि यांच्या समक्ष शुकाचार्यांनीं पीवरी नांवाच्या पितरांच्या कन्येचें पाणिग्रहण केलें. चार दिवस तो समारंभ उत्तम प्रकारें चालला होता. दोन्ही पक्षांकडील लोक संतुष्ट झाले. शुकाचार्यासारखा अप्रतिम जामात मिळाल्यामुळे पीवरीच्या मातेचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. तिच्या पित्यालाही त्याची विद्वत्ता, निःस्पृहता, त्याच्या

१ शास्त्र हीच दृष्टि आहे ज्यांची. क्षणजे प्रत्येक व्यवहार शास्त्राप्रमाणें करणारे.

ठिकाणचें ब्रह्मवर्चस तेज इत्यादि पाहून समाधान वाटलें. असो. ह्याप्रमाणें सोळा दिवस श्वशुरगृहीं राहून श्रीशुकाचार्य आपल्या आश्रमीं परत आले. शिष्टाचाराप्रमाणें स्नुषेचें मुख पाहून व्यासांनीं तिला आपल्या पित्याकडे पोचतें केलें व स्वतः पुत्राच्या संसाराकरितां द्रव्य संपादन करूं लागले. सर्व क्षत्रिय राजे व्यासांना पूज्य मानीत होते. त्यामुळें त्यांना थोडक्या काळांत बरेंच वित्त मिळवितां आलें. कांहीं कालानें शुकांची भार्या गृहकृत्यास योग्य झाली असतां, तिच्या पित्यानें तिला जामाताच्या स्वाधीन केलें. व यथाशक्ति द्रव्य, गाय, शय्या इत्यादि पदार्थ अर्पण केले. व्यासांनीं पुत्राच्या सोयीकरितां आश्रम वाढविला व शुकाचार्य व स्नुषा यांना आपला उपसर्ग होणार नाहीं, अशा बेतानें त्यांनीं आपली होमशाळा अगदीं पृथक् केली. सारांश, शुकाचार्यांना केाणत्याही प्रकारची चिंता पडूं नये व त्यांना त्यांच्या आश्रमाचेंही उत्तम प्रकारें अनुष्ठान करितां यावें ह्मणून व्यासांनीं सर्व व्यवस्था करून दिली. असे भाग्यवान् पुत्र व्यवहारांत थोडेच आढळतात. ' जसें द्यावें तसें घ्यावें ' असा जो लौकिक न्याय आहे तोच यावरून खरा ठरतो. ज्याला आपणास जगांतील चांगले पदार्थ मिळावे असें वाटत असेल, त्यानें ते स्वशक्तीप्रमाणें दुसऱ्यालाही दिले पाहिजेत. कारण, जें कधीं दिलेलें नाही तें कधीं मिळतंही नाही असा न्याय आहे.

असो. गृहकृत्यास योग्य झालेली पत्नी आश्रमामध्ये

येऊन राहिल्यावर श्रौतस्मार्त अग्नीचें योग्य कालीं हवन व गृहस्थाश्रमाचीं सर्व योग्य कृत्ये करीत शुकाचार्यांनीं जनकाप्रमाणेंच तो आश्रम चालविला. लाभ व अलाभ, जय व अपजय, सुख व दुःख, शीत व उष्ण यांना सारखें मानून प्राप्त झालेल्या स्थितींत ते मोठ्या आनंदानें राहूं लागले. अग्निहोत्रादि सर्व कृत्ये जरी ते करीत होते तरी त्यांच्या ठिकाणीं त्यांनीं आसक्ति ठेविली नाही " जीवंत असेपर्यंत प्राण्याला जसा श्वासोच्छ्वास अवश्य करावा लागतो, त्याप्रमाणें पत्नी असेपर्यंत मला हीं कृत्ये करावयाचीं आहेत. श्वासोच्छ्वासाचें जसें स्वर्गादि फल कधीं कोणी इच्छित नाही, तसेंच मीही या नियत कर्माचें फल इच्छित नाही. श्वासोच्छ्वासाचा जसा अजपार्जपाकडे मुक्त विनियोग करितात व त्यामुळें अपरिमित सुकृत वाढतें त्याप्रमाणें मी या कृत्यांचा ईश्वरपसन्नतेकरितां व्यय करितों; ह्यणजे माझीं सर्व कायिक, वाचिक व मानसिक कृत्ये मी ईश्वरास अर्पण करितों त्याच्या योगानें शास्त्रसिद्धान्ताप्रमाणें चित्तशुद्धि हें परम फल मला मिळेल." अशी भावना ठेवून ते प्रत्येक कृत्य करीत. त्यामुळें त्यांचें शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य अतिशय वाढलें. ते अग्नीसारखे किंवा बालसूर्यासारखे देदीप्यमान दिसूं लागले व त्यांचें अंतःकरण सर्वदां आत्मचिंतनांत निमग्न राहूं लागलें. अहोरात्र वेदा-

१ हानि. २ पराजय. ३ प्रीति. ४ कांहीं मंत्र जप न करितानाच केवळ श्वासोच्छ्वासाच्या ठिकाणच्या भावनेनें घडणारा जप.

अध्ययनावांचून ते कांहींही करीत नसत. वेदाचें अध्ययन व वेदार्थाचें परिशीलन या दोन कृत्यांपुढें त्यांना व्यवहारांतल्या कोणत्याच सुखाचें महत्त्व वाटेना ! त्यामुळें ऐन तारुण्यावस्थेंतही त्यांच्या हातून निषिद्ध आचरण घडलें नाहीं. आपल्या तरुण पत्नीशीं ते यथाशास्त्र व्यवहार करीत, त्यामुळें गृहस्थाश्रमांत राहूनही त्यांचें तेज कमी झालें नाहीं; ते सतत ईश्वराकडे अनुसंधान ठेवीत, त्यामुळें त्यांना संसार विषासारखा वाटला नाहीं; ते प्रतिदिनीं अनेक शिष्यांना पढवीत; त्यामुळें त्यांचें अध्ययन मलिन झालें नाहीं; ते आहार व विहार १मित करीत, त्यामुळें ते कधींही रोगी झाले नाहीं व ते नेहमीं सत्य बोलत असल्यामुळें त्यांची वाणी कधींही अन्यथा झाली नाहीं. सारांश, गृहस्थाश्रमामध्ये राहूनही त्यांनीं योगमार्गाला टाकिलें नाहीं. ह्याप्रमाणें जर गृहस्थाश्रम केला तर प्रपंच व परमार्थ भिन्न आहेत असें कोणालाही ह्मणण्याचा प्रसंग येणार नाहीं; इतकेंच नव्हे तर अशा पुरुषांचा गृहस्थाश्रम हा एक अलंकारच होऊन राहिल. प्राण्याची नेहमीं अर्शाच स्थिति असते कीं तो आपला दोष दुसऱ्यावर लादतो व त्यामुळें त्याला “ मी चांगला व जग वाईट, मी सद्गुणी व सर्व जग दोषी, मी मोठा व सर्व जग क्षुद्र ” इत्यादि वाटूं लागतें.

असो. ह्याप्रमाणें शुकाचार्यांनीं गृहस्थाश्रमाचें उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलें. त्यांची पत्नीही त्यांना अनुरूप

अशीच होती. पतीच्या शुश्रूषेत तिने कधीही अंतर केले नाही. पति हेच माझे परम दैवत आहे असे ती नित्य समजत असे. पति अत्यंत धार्मिक असल्यामुळे तीही अतिश्रद्धालु व धर्मतत्पर झाली. पहांटेस पतींच्या पूर्वी उठून, नित्यक्रिया आटोपून, झाडसारवण करून, त्यांच्या नित्यक्रियांचे साहित्य तयार करून ठेवून ती त्यांना संतुष्ट करित असे. पतींच्या संतोषांत माझा संतोष, पतींच्या आरोग्यांत माझे आरोग्य; पतींच्या सुखांत माझे सुख व पतींच्या धर्माचरणांतच माझे धर्माचरण आहे असे ती समजत असे. वेदघोष, शास्त्रांचे प्रगल्भ वाद व शिष्यांचे विविध शास्त्रांचे अध्ययन इत्यादि नित्य ऐकत असल्यामुळे ती बहुश्रुत झाली. पतींच्या संध्यावंदनादि क्रिया; अग्नि-होत्र; देवयज्ञ, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ, मनुष्ययज्ञ व ब्रह्मयज्ञ हे पांच महायज्ञ व त्यांचा नित्य सहवास यांच्या योगाने तिचे चित्त शुद्ध झाले. त्रिकाल गंगास्नान, अजिनाची शय्या, अग्निकुंडांतील भस्माचा संसर्ग व कुश, समिधा, यव इत्यादि स्वभावतःच पवित्र असलेल्या पदार्थांचा स्पर्श यांच्या योगाने तिचे शरीर पवित्र झाले. या जगांत बहुतकरून असा नियमच आहे कीं, सहवासाप्रमाणे प्राणी बनतो. धार्मिक पतीची स्त्री बहुतकरून धार्मिक असते. अथवा तिला पतीकरितां तरी तसे व्हावे लागते. तसेच नास्तिक पतीची पत्नी नास्तिक होते; दुर्गुणी पतीची स्त्री दुर्गुणी होते व विषयी पुरुषाची स्त्रीही विषयी होते. व हाच न्याय ज्यांचा अत्यंत सहवास

आहे अशा कोणत्याही पदार्थाचे ठिकाणी लागू पडतो. कारण, विषवृक्षावर चढलेली अमृततुल्य गुणाची लताही विषारी होते; चंदनाच्या बऱ्याचशा खोडांत ठेविलेले कोणतेही लांकुड सुगंधी होते व खोऱ्यां मोत्यांत ठेविलेले खरे मेतीही खोटे ठरते; असा व्यवहारांत नित्य अनुभव येतो.

असो. ह्याप्रमाणे व्यवहारांत राहूनही यतीप्रमाणे वर्तन करणाऱ्या शुकांना पीवरीच्या ठायीं एक कन्या व चार पुत्र झाले. कन्येचे कीर्ति व पुत्रांची कृष्ण, गौरप्रभ, भुरि व देवश्रव अशीं नावे होती. शुकाचार्यांनी आपली कन्या विभ्राजाच्या अणुहा नामक पुत्राला अर्पण केली. तो महात्मा शुकाचार्यांप्रमाणेच परम धार्मिक व वेदवेत्ता होता. शुकाचार्यांनी आपल्या पुत्रांना स्वतःच अध्ययन सांगितले. शुकपुत्रही पित्याप्रमाणे व पितामहांप्रमाणेच महाबुद्धिमान् होते. त्यांनीं सर्व वेदविद्या एका तपांतच संपविली. शुकाचार्यांनी व्यासांच्या आज्ञेप्रमाणे सर्व पुत्रांचे विवाह करून दिले व ते शुकांच्या आश्रमांतच मोठ्या उत्साहाने आश्रमकृत्ये करू लागले.

इतका प्रकार झाल्यावर आपल्या दुसऱ्या आश्रमाचे कृत्य यथाशक्ति पार पडले आहे असे शुकाचार्यांस वाटले. व आतां—स्वतःचा उद्धार कसा करून घ्यावा ?—ही चिंता त्यांना पडली. एके दिवशीं शुकाचार्य नित्यकर्म आटोपून

१ कूर्मपुराणांत त्यांना पांच पुत्र, झाले असे सांगितले आहे. पांचव्या मुलाचे नांव प्रभु असे होते. २ आज्ञेचा जे व्यास त्यांच्याप्रमाणे. ३ बारा वर्षांत.

पारायण करीत बसले असतां देवर्षि नारद तेथें आले. त्यांचें यथाविधि पूजन केल्यावर शुकानांनीं आपली चिंता त्यांस सांगितली. नारदानांनीं—हा अलौकिक पुरुष दोन्हीं आश्रमांचें योग्य अनुष्ठान करून कृतकृत्य झाला आहे—असें जाणून त्यांना बीजमंत्राचा उपदेश केला व बदरिकाश्रमा-मध्ये जाऊन त्याचा जप व निर्गुण ईश्वराचें ध्यान करण्यास सांगितलें. आणि नंतर ते निघून गेले.—नारदानांनीं योग्य कालीं आपल्या पुत्रास परम सिद्धि देणारा उपाय सांगितला—हे ऐकून व्यासांसही मोठें समाधान वाटलें. इकडे शुक्याचार्यांनां प्रथमतः आपल्या मनाशींच विचार करून बदरिकाश्रमांत जाण्याचा निश्चय केला व तो परमपूज्य पित्यास व प्रिय पत्नीस सांगितला. व्यासांनीं त्यांना अनुमोदन दिलें; व पीवरीही पतींच्या सत्कृत्याचे आड आली नाही. शुक्याचार्यांनीं पत्नीला पुत्राच्या स्वाधीन केलें व त्यांना आश्रमकृत्यें करावयास सांगितलें. आणि स्वतः पित्याच्या चरणांवर मस्तक ठेवून, त्यांचा आशीर्वाद घेऊन व आपल्या चरणांवर मस्तक ठविलेल्या पुत्रांना आशीर्वाद देऊन ते तपश्चर्येकरितां जाण्यास निघाले. जातां जातां “ मी स्वतःचा उद्धार करण्याकरितां जातो. हे तुझे पुत्र तुझे संरक्षण करतील. भिऊ नकोस ” असें आश्रमाच्या द्वारापर्यंत आलेल्या आपल्या पत्नीला त्यांनीं सांगितलें व ते तडक निघाले. त्यांनीं मोहाच्या भीतीनें पुनः मागे पाहिलेही नाही. इकडे पीवरीला त्यावेळीं अतिशय दुःख झालें. तिचा कंठ दाटून आला व नेत्रांतून

एकसारख्या अश्रुधारा चालल्या. शुकाचार्य दृष्टिआड होईपर्यंत ती एकसारखी त्याच्याकडे पहात तेथेच उभी होती व शेवटीं ' झाला; माझा; संसार आज समाप्त झाला;' असें ह्मणून मोठ्या कष्टानें ती आश्रमांत परत गेली. वाचकहो, पुरुषांना स्त्रियांचा त्याग करितांना कांहीं विशेष वाटत नाहीं. पण त्यांचें जिणें व्यर्थ होत असल्यामुळें त्यांच्या दुःखाची कल्पना करवत नाहीं. जरी करतेसव- रते, सुज्ञ व मातृभक्त पुत्र असले तरी त्यांना खरें खरें सुख व ऐश्वर्य पतीच्या जीवावरच भोगावयास सांपडतें. अरेरे ! ज्या हतभार्गी स्त्रियांवर पतींशीं विभुक्त होण्याचा प्रसंग येत असेल त्यांची अवस्था खरोखर शोचनीय होय. त्यांच्या त्या शतशः विदीर्ण झालेल्या अंतःकरणाचें प्रति- बिंब उत्तम लेखकाला आपल्या लेखांत व उत्तम चित्र- काराला आपल्या चित्रांत काढतां येण्यासारखें खचित नाहीं. त्यांच्या मनाचा जर कोठें प्रत्यय आलाच तर तो सहृदय वाचकांच्या व प्रेक्षकांच्या मनांत येईल.

असो. श्रीशुकाचार्य स्त्री, पुत्र, पिता, आश्रम, वित्त इत्यादिकांचे ठिकाणीं आसक्त न होतां मनाला दगडा- सारखें कठीण करून जे निघाले ते कैलासशिखरावर गेले व त्या रम्य स्थळीं नारदांच्या उपदेशाप्रमाणें आहारादि सर्व अवश्य क्रियाही टाकून ध्यान करीत व जप करीत बसले. त्यांनीं पितापुत्रादिकांचें कधीं स्मरणही केलें नाहीं. शिवालयांतील दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें किंवा तेलाच्या बारीक धारेप्रमाणें त्यांनीं आपलें चित्त एकसारखें ठेविलें.

क्षुधा नाही; ^१तृषा नाही; थंडी नाही, वारा नाही; ऊन नाही, छाया नाही किंवा त्यांना कांहींएक भासलें नाही. उघडच आहे कीं अहो, सर्व भासविणारें मनच जर निश्चल झालें तर भासणार काय ? ते मोठ्या आनंदांत तेथें राहिले. अथवा देहाला कैलासशिखरावर ठेवून ते स्वतः सूक्ष्मदेहानें आनंदसमुद्रांत निमग्न झाले. पुष्कळ दिवसपर्यंत त्याच अवस्थेंत राहिल्यामुळें शुकाचार्यांना योगाभ्यासामुळें प्राप्त होणाऱ्या आठही सिद्धि अनायासानें प्राप्त झाल्या. भूमि व आकाश यांमध्ये अंतर असल्याचेंही त्यांना भासेना ! त्यांची सर्वत्र समदृष्टि झाली. जिकडे तिकडे आनंद. आनंदावांचून अन्य कांहीं नाहीच अशी त्यांची भावना झाली. देहाला ते विसरले ! ज्या आसनावर ते बसलें होतें त्याचाही त्यांना स्पर्श समजेना ! एका चैतन्यावांचून अन्य कांहीं नाही. तेंच आनंद व तेंच सत्य; असें त्यांना कोणी न सांगतां समजलें. अथवा त्यांना समजलें असें ह्मणणेंही गौण आहे. त्यांची काय अवस्था झाली हें सांगतां येत नाही. त्यांच्या अवस्थेचें चिंतन करावयास लागलें असतां मन वेडें होतें; कुंठित होतें; विचारशून्य होतें; व एकाद्या दीनासारखें परत फिरतें.

श्रीशुकाचार्य ज्या पर्वतशिखरावर ध्यान करीत बसले होते तें शिखर ^२पार्थिव असल्यामुळेंच जणुं काय त्यांना त्याचा कंटाळा आला. ते तेथून देहासहवर्तमान मोठ्या वेगानें निघाले; त्यांना सर्वच सिद्धि प्राप्त झालेल्या अस-

ल्यामुळे आकाशामध्येही उडून जातां आले. योगी पुरुष याच सिद्धीमुळे आकाशमार्गाने गमन करीत असतात. शुकाचार्यांचा देह जसा जसा वर जाऊं लागला तसा तसा तो अधिक तेजस्वी भासूं लागला. त्याच्याकडे पाहणाऱ्या लोकांना तो एक मोठा अद्भुत प्रकारच वाटला. “ अहो, आकाशांतून भूमिवर वीज पडत असल्याचें आह्मी पुष्कळ वेळां पाहिलें आहे; पण अग्नीचा गोळा भूमिवरून आकाशांत गेल्याचें आह्मी कधीं पाहिलें नाही व ऐकलेंही नाही ” असें ते परस्पर बोलूं लागले. शुकाचार्य अंतरिक्षाचा भेद करून देहासह सूर्यलोकीं जाऊं लागले असा तां मेघगर्जनेसारखा मोठा ध्वनि झाला; व एका क्षणांत ते दिसेनासे झाले ! !

झाले. आमच्या ह्या परमपूज्य पुरुषाचें चरित्र संपलें. ज्याच्या स्मरणानेही अमित पुण्याचा लाभ होतो त्याचें इतिवृत्त लिहिणें व तें निर्विघ्नपणें शेवटास जाणें हें त्याच्याच कृपेचें फळ होय. शुकाचार्य देहासह सूर्यलोकीं गेले असें योगबलानें व्यासांना समजलें असतां ते कैलासपर्वताच्या शिखरावर आले व जेथें आपला धन्य पुत्र तपश्र्वर्या करीत होता त्या ठिकाणीं जाऊन त्याला मोठमोठ्यानें हांका मारूं लागले. व्यासांना पुत्रवियोग सहन झाला नाही. एकादी धेनु जशी आपल्या वत्साकरितां हंबरडा फोडिते किंवा एकादी साध्वी स्त्री जशी आपल्या एकुलत्या एक शहाण्या बालकाकरितां धाव मोकलते, त्याप्रमाणें व्यास आपल्या पुत्राकरितां

“ शुक्रा, अरे शुक्रा, अहो शुक्राचार्य, अहो वेदवेत्ते, अहो पितृवत्सल ” इत्यादि अनेक प्रकारें हांका मारून आक्रोश करूं लागले. शुक्राचार्य ज्याठिकाणीं तपश्चर्ये-करितां बसले होते तें पर्वतशिखर त्यांच्या 'उत्पाताबरो-बर फुटून गेलें होतें; त्यामुळें त्याच्याकडे पहाणाराला जणु काय तें शुक्रांच्या वियोगामुळें रडतच आहे, असें वाटे.

असो. व्यासांनीं एकसारखा आक्रोश चालविला आहे असें पाहतांच शुक्राचार्यांनीं त्यांच्या हांकेला सूर्यमंडलांतून उत्तर दिलें. तें ऐकून व्यासांचा शोक जरा कमी झाला. पण त्यांना समाधान वाटेना ! त्यांचें चित्त पुत्र-शोकानें चारंवार चंचल होई. पुनः पुनः ते आक्रोश करूं लागत. कांहीं वेळानें ते आपलीच समजूत घालीत. फिरून त्यांना गहिंवर येई व फिरून भूमीवर लोळूं लागत. कारण, उघडच आहे कीं, अहो, ज्या मुलाला जन्मापासून हाताखांद्यावर वागविलें, ज्याला लहानाचा थोर केले; ज्याला अनेक कष्ट सोसून विद्वान् केले व त्यामुळेंच जो अत्यंत प्रसिद्धीस आला त्याचा वियोग कोणत्या पित्याला सहन होणार आहे बरें ?

व्यासांची अशी अवस्था झाली आहे, हें पाहतांच श्रीशंकर तथें आले. त्यांनीं त्यांची पूर्णपणें समजूत घातली व उत्तम गतीला गेलेल्या पुत्राचा शोक करूं नये असा त्यांना उपदेश केला.

उपसंहार.

गेल्या सात प्रकरणांत श्रीशुकाचार्यांचें पुराणोक्त चरित्र सांगितलें व आतां या शेवटच्या प्रकरणांत सिंहावलोकन करून त्याच्यापासून आपणांस काय काय प्राप्त होण्यासारखें आहे तें पाहूं. शुकाचार्यांच्या बाललीलेवरून मुख्यतः पुढें अलौकिक ठरणाऱ्या मुलांचीं लहानपणींच कशीं शुभ लक्षणे दिसूं लागतात तें व्यक्त होतें. लहानपणापासून हे आचार्य चौकस, शांत व श्रद्धाळू दिसत होते. या त्यांच्या स्वाभाविक गुणांत व्यासासारख्या पुण्याचरणी पुरुषांच्या सहवासाची भर पडली व त्यामुळें ते कल्पना न करितां येण्यासारखे वाढले. कोणत्याही मुलाचे स्वाभाविक गुण त्यांना अनुकूल सहवास मिळाल्यास वाढतात व प्रतिकूल सहवास घडल्यास नाहीसे होतात असा साधारण नियम आहे. शुकाचार्यांना आश्रमाच्या सभोवतालचे वृक्ष, वेली, गाई, हरणें इत्यादि सात्त्विक पदार्थांची व प्राण्यांचीच नित्य संगति मिळाल्यामुळें तेही परम सात्त्विक झाले. आहारही मनुष्याच्या मनाला तयार करीत असतो. प्राणी जसा सात्त्विक, राजस, किंवा तामस आहार करील तसें त्याचें मन अधिक सात्त्विक, राजस किंवा तामस होत असतें. शुकाचार्य बरेच दिवस केवळ दूध व नंतर कंदमुळें हीं खात असल्यामुळें त्यांचें मन राजस किंवा तामस होणें

शक्य नव्हतें. पहांटे ^१ब्राह्म मुहूर्तावर उठून शांतीदकानें स्नान करणें हें आरोग्यकारक असून शिवाय मनुष्याला तेजस्वी करीत असतें. शुक्राचार्य बाराव्या दिवसापासूनच गंगास्नान करीत असल्यामुळें व पित्याबरोबर प्रातःकाळीं उठून नित्य स्नान करण्याची त्यांना तिसऱ्या वर्षापासूनच संवय लागल्यामुळें ते जात्याच निरोगी निपजले. वेदाक्षरश्रवण करणें हें अत्यंत पुण्यकारक आहे त्यापासून मनावर कांहीं विलक्षण परिणाम होत असतो. शुक्राचार्यांना ओंव्यांबद्दल वेदमंत्र एकावे लागल्यामुळें त्यांच्या मनावर विलक्षण अदृश्य परिणाम झाला. अजिन, भस्म, दर्भ, समिधा, पुष्पें, फळें इत्यादि जात्याच अति निर्मल व पवित्र असल्यामुळें त्यांच्या संसर्गानें शुक्राचार्यांचें शरीर पवित्र झालें व त्यामुळें त्यांच्या मनावरही संस्कार झाला. जातकर्म, नामकरण, अन्नप्राशन, चूडा, उपनयन इत्यादि संस्कार वेदमंत्रांनीं व योग्य वेळीं झाले असतां पुत्राच्या शरीरांतील बीज व गर्भसंबंधीं दोष जाऊन तो वेदाध्ययनास योग्य होतो असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. शुक्राचार्यांचे हे सर्व संस्कार योग्य वेळीं व यथाशास्त्र झालेले असल्यामुळें त्यांना वेदाध्ययनाचा पूर्ण अधिकार प्राप्त झाला व अध्ययनावरून त्याची प्रतीतिही आली. मनुष्याचें आद्य आयुष्य पूर्ण ब्रह्मचर्यति व सतत वेदाध्ययनांत गेल्यानें त्याचें आयुष्य वाढत असतें. निदान तो अल्पायुषी तरी

होत नाहीं. व्यासपुत्र बारा वर्षे अध्ययन, बारा वर्षे पारायण व गृहस्थाश्रमांत असेपर्यंत अध्यापन करित राहिल्यामुळे आणि उपनयनानंतर त्यांनीं दोन तपें मुख्य ब्रह्मचर्य व गृहस्थाश्रमांत असेपर्यंत गौण ब्रह्मचर्य शास्त्रोक्त रीतीने पाळल्यामुळे त्यांच्यावर अपमृत्यूचा घाला पडला नाहीं.

ब्रह्मचर्याची ध्यान, जप इत्यादिकांच्या योगानें उपासना निःश्याने पाहिजे ती सिद्धि मिळते, असें शास्त्रवचन आहे.

त्याप्रमाणें कैलासशिखरासारख्या पवित्र व एकांतस्थळीं जाऊन जप व ईश्वराचें ध्यान करितांच त्यांना अष्टसिद्धि प्राप्त झाल्या व सूर्यमंडलाचा भेद करून ते देहासह उत्तम लोकीं गेले. ईश्वराच्या अनुग्रहानें सिद्धि प्राप्त झाल्या असतां पाहिजे त्या प्राण्याशीं संभाषण करितां येतें असा योगशास्त्राचा सिद्धांत आहे. त्याप्रमाणें व्यासपुत्रांनीं पित्याला सूर्यमंडलांतून हांक दिली.

वाचकहो, पुराणांतल्या सर्वही आख्यायिका तात्पर्याकरितां असल्यामुळे या गोष्टीवरून कोणतें तात्पर्य निघतें तें आतां आपण पाहूं या. ज्यांना आपल्या पुत्रांचें कल्याण व्हावें असें वाटत असेल त्यांनीं आपल्या मुलांची प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें जिज्ञासा वाढविण्याचा प्रयत्न करावा; त्यांचा स्वभाव शांत होईल असा त्यांना उपदेश करावा; व ज्याच्या योगानें त्यांची ईश्वर, गुरु, माता, पिता, धर्म, आचार • इत्यादिकांविषयीं

१ योगशास्त्रांतिल 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा, तस्य वाचकः प्रणवः' इत्यादि सूत्रें याला प्रमाण आहेत.

श्रद्धा वाढेल असें स्वतः वर्तन करावें, व असांच उप-
देश करावा. ईश्वरादिकांचे ठिकाणीं श्रद्धा नसणें यासा-
रखी संततीची दुसरी हानि नाही. पुत्रांना व कन्यांना
अश्रद्धालु करणारे आईबाप त्यांचे शत्रु होत. जिच्या
योगानें मुलाचे सद्गुण उत्तरोत्तर वाढतील व दुर्गुणांचा
हळु हळु क्षय होईल अशी त्यांना संगति मिळेल अशा
त्यांनीं नित्य तजवीज करावी. संगतीचा परिणाम कित्तें
होतो हें जगांत सर्वांना ठाऊक आहेच. मुलांच्या आहार-
राकरितांही त्यांच्या पालकांना काळजी वाहणें अत्यंत
इष्ट आहे. मुलें जितका सात्त्विक आहार करतील तितकी
त्यांची बुद्धि तीव्र व सात्त्विक होईल. कारण, राजस व
तामस आहाराचा जसा प्राण्यांच्या शरीरावर, मनावर व
वाणीवर परिणाम होतो, तसाच सात्त्विक आहाराचाही
होत असतो. सात्त्विक आहार करणारे प्राणी बहुतकरून
शहाणे व अक्रूरकर्मी असतात. गाईसारखीं जनावरें सुद्धां
किती शहाणीं व गरीब असतात याचा सर्वांना अनुभव
आहेच. सात्त्विक वृत्तीचा प्राणी जगांत सर्वांना प्रिय होत
असतो. कोणत्याही प्राण्याचीं पोरें जात्याच दूध पिणारीं
असल्यामुळें सात्त्विक असतात व त्यामुळें तीं सर्वांना
आवडतात. पण पुढें अन्नादि भिन्न भिन्न आहारामुळें
जेव्हां त्यांचे स्वभाव बदलतात तेव्हां त्यांच्या स्वभावजन्य
कर्मांप्रमाणें त्यांच्याविषयीं प्राण्याच्या निरनिराळ्या भावनांही
होतात. शिवाय सात्त्विक आहाराच्या योगानें कोणताही

प्राणी यावज्जीव निरोगी रहातो. सर्व निज रोग आहाराच्या अनियमितपणामुळे व दुष्ट आहारामुळे होतात असा वैद्यकशास्त्राचा सिद्धांत आहे. पहांटेस उठणे, सूर्योदयापूर्वी स्नान करणे, ईश्वरस्मरण करणे, सूर्याला नमस्कार घालणे, भस्म व गंध लावणे इत्यादी कृत्यांची मुलांना अगदी लहानपणासून संवय लागलेली चांगली. त्यामुळे मुले तेजस्वी, सशक्त, निरोगी व तीक्ष्ण बुद्धीचीं निपजतात. मुलांच्या त्यांना रोगी व अल्पायुषी बनविणाऱ्या इतर हौशी वाढण्यापेक्षां या पूर्वोक्त कृत्यांविषयीं त्यांची हौस वाढलेली चांगली. लहानपणींच मुलांना पारमार्थिक विषय समजावून देणे किंवा तो ऐकविणे अत्यंत हानिकार आहे असें कित्येक समजतात पण ते निरर्थक आहे. पारमार्थिक गोष्टी ऐकून निपजतकीं मुले सदाचरणीं व कर्तव्यदक्ष निपजतात तितकीं भिकार डौल करावयास शिकलेलीं निपजत नाहीत. अगदीं लहानपणींच त्यांच्या मनांत परलोकाविषयीं व वैदिकधर्माविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होणे फार हितावह आहे. जातकर्मादि संस्कारांमुळे मुलांच्या बुद्धींत अदृश्य शक्ति येत असते. यास्तव, ते होतील तितक्या लवकर व नियमित वेळीं करण्यास आळस करूं नये. उपनयनासा-

१ रोग दोन प्रकारचे. एक निज व दुसरे आगंतुक. निज रोग देहांतील रस, रक्तादि धातु दूषित करून नंतर शरीरावर परिणाम करितात व खोक पडणे, कांटा व काच लागणे, कापणे, सर्पदंश होणे इत्यादि आगंतुक विकार प्रथम शरीरावर घडून नंतर आंत आंत जाऊन रक्तादि दूषित करितात.

रखा पुत्राच्या वर्तनक्रमांत एकदम बदल. पाडणारा संस्कार तर योग्य वेळीं करणें अत्यंत इष्ट आहे. ह्या संस्काराच्या योगानें द्विजाला वेदाध्ययनाचा अधिक प्राप्त होत असतो. उपनयनानंतर जरी द्विजानें अध्ययन न केले तरी केवळ संध्यावंदनानेंच त्यांचें आपत्कालीं द्विजत्व कायम रहातें. यास्तव, हा संस्कार व द्विजत्व जिवंत ठेवण्यास संध्यावंदन यांचा संकट प्रसंगींही कोणीं अवेहेर करूं नये. शृंगार करणें हा स्त्रियांचा स्वभाव आहे; पुरुषांचा नव्हे. द्विजांचा तर नव्हेच, त्यांतही ब्राह्मणांचा तो धर्म निःसंशय नव्हे. यास्तव, वेष, केंस, भूषणें इत्यादिकांकरितां मुलांची लालसा वाढण्यापेक्षां ती साधेपणाकरितां वाढलेली चांगली. कारण, अगदीं साधा वेष, मधुर भाषण, कुलपरंपराप्राप्त कर्मे व मनमिळाऊपणा हीं पुरुषांचा नैसर्गिक भूषणें आहेत, असें ह्मणतात. मुलांना अल्पवयांत दुष्ट संवयी न लागू देणें हें फार हितावह आहे. यास्तव त्यांच्या पालकानें ते विद्यार्थी अवस्थेंत पूर्ण ब्रह्मचारी राहतील अशी नित्य काळजी घ्यावी. बाळपणांत क्षुद्र कुलांत जन्मलेल्या मुलांच्या संगतीनें मध्यम व उच्च कुलांतलीं मुलें अतिशय दुर्गुणी होतात. यास्तव, बहुतकरून समानशील व सजातीय मुलांचाच एकत्र सहवास होईल अशी तजवीज करावी. अध्ययन संपेपर्यंत मुलें गुरूंच्या स्वाधीन असतात. यास्तव, ते आपल्या मुलांप्रमाणेंच सर्व शिष्यांवर प्रेम करणारे असावेत. अयोग्य गुरूंच्या व्यावहारिक

दुष्कृत्यमुळें व त्यांच्या निष्काळजीपणामुळें शिष्याची मोठी हानि होत असते. विद्यार्थी नास्तिक, कर्तव्यपराङ्मुख, व्यसनी व विषयी ऋर निपजले तर त्याचा भार सर्वस्वीं गुरूवर असतो. पूर्ण अध्ययन, त्याचेंच परिशिलन व त्याचेंच अध्यापन करणें हें विद्वत्तेचें लक्षण आहे. यास्तव, मरेमरेतों अध्ययन करून ऐहिक इष्ट कार्य झाल्यावर तें टाकणें योग्य नव्हे. विषयांचें शास्त्रोक्त रीतीनें सेवन केल्यास अपमृत्यु येत नाहीं. ब्रह्मचर्य आयुष्य वाढवितें; यास्तव, गृहस्थाश्रमांतही ब्रह्मचर्य पाळावें. त्या आश्रमांत ब्रह्मचर्य कसें पाळतां येतें तें शास्त्रावरून समजून घ्यावें. व्यवहारांत राहूनही ईश्वरोपासनेनें व्यवहारातीत सिद्धि मिळवितां येतात. यास्तव, आळसानें किंवा नास्तिकपणानें ईश्वरसेवेत कधीही अंतर पडूं देऊं नये. भोजनाप्रमाणेंच आश्रमकृत्यें व ईश्वरसेवा हीं नित्य आहेत असें समजावें. तिसरा आश्रम तपश्चर्येकरितां आहे. तिच्या योगानें शरीराला हळु हळु क्षीण करून टाकलें असतां मन विक्षेपरहित होतें व तें निश्चल होणें हाच परम पुरुषार्थ होय. यास्तव, शुकाचार्याप्रमाणेंच योग्य कालीं सर्व आश्रमकृत्यें पुत्राच्या स्वाधीन करून धन्य गृहस्थानें वनांत जावें. तपश्चर्येच्या योगानें सर्व सिद्धि प्राप्त होतात. त्या प्राप्त होईतों मोठे कष्ट पडतात हें खरें; पण त्यांच्या प्राप्तीसारखें अन्य कोणतेंच भाग्य नसल्यामुळें पुरुषानें त्यांचा अब्हेर करूं नये. वानप्रस्थाश्रम संपूर्ण झाल्यावर सर्वसंगपरित्यागरूप यतिआश्रम स्वीकारावा. हा आश्रम परम सुखानु-

भवाकरितांच आहे. तिसऱ्या आश्रमांत केलेल्या यत्नाचें या आश्रमांत फल मिळत असतें. यत्न कष्टद आणि फल सुखकर असा सिद्धांत आहे. यतिआश्रमाइतका षड्विंश आश्रम दुसरा नाही. सर्वच द्विजांना याचा लाभ होतं. असें नाही. पण ज्यांना तो सुदैवानें झाला असेल, त्यांनीं तरी त्याचें शास्त्रोक्त रीतीनें अनुष्ठान करणें उचित होय. अहो, ज्यांना संपत्ति मिळतच नाही त्यांची गोष्ट निराळी; पण ज्यांना ती मिळाली आहे त्यांनीं तिचा यथेच्छ उपभोग न घेणें ह्यणजे मूर्खपणा नव्हे का ? असो; सारांश, याप्रमाणें शुकचरित्रापासून आपणांस आज कन्याच हितकर गोष्टी घेण्यासारख्या आहेत.

निश्चय हा गुण श्रीशुकांच्या ठायीं मूर्तिमंत वसत होता. त्याच्या योगानेंच त्यांनीं जनकासारख्यांनाही चकित केले. त्यांची वैदिकधर्मावर अत्यंत श्रद्धा होती. ते पुराणांतील आख्यायिकांविषयीं कधीं साशंक होत नसत. कारण, त्यांना त्यांचें रहस्य पूर्णपणें समजत असे. जनकाला पहाण्यापूर्वीं त्यांना जी गोष्ट अशक्यशी वाटत होती तीच पुढें प्रत्यक्ष अनुभवानें खरी ठरली. त्यावरून केवळ तर्क शहाण्यालाही कसे फसवितात हें व्यक्त होतें. ते पूर्ण शास्त्रदृष्टि पुरुष असल्यामुळें त्यांनीं केलेला स्त्रीपरिग्रह स्वतःची वासना तृप्त करण्याकरितां नसून केवळ धर्माकरितां होता. या गोष्टीची खरी प्रतीति ते जेव्हां अरण्यांत गेले तेव्हां आली. कृच्छ्रचांद्रायणादि व्रतांच्या योगानें देहाला क्षीण करून टाकण्याची

यांना मुळीच भीति वाटली नाही. कारण, देह हा नाशी आहे; त्याला कितीही जरी पुष्ट केले तरी त्यांना केव्हां तरी तो क्षीण हा होणारच हे त्यांना ठाऊक ते. पण देह पुष्ट केल्यास मनही पुष्ट होत असल्यामुळे तसे होणे अत्यंत हानिकार असल्यामुळे कधी तरी अवश्य क्षीण होणारे शरीर स्वेच्छेनेच पण हळुहळु क्षीण करण्यास काय प्रत्यवाय आहे? असा ते स्वतःलाच प्रश्न करित.— शरीर क्षीण झाल्याने मनही क्षीण होते व मनीषा शाले असतां परमपुरुषार्थ साधतो—असा शास्त्रोद्घात आहे, हे त्यांना माहित होते. सारांश, या परमपुरुषार्थ, वेदान्तप्रवर्तक व्यासपुत्रांनी साधनभूत अशा तीन आश्रमांचे यथाशास्त्र आचरण करून आपल्या ब्राह्मणजन्माचे सार्थक करून घेतले. अशाच प्रकारे कोणाही भारतवर्षीय वैदिकाला आपल्या जन्माचे वैदिक धर्मद्वाराच सार्थक करून घेतां येण्यासारखे आहे. यास्तव, प्रत्येक वैदिकाला या अल्प चरित्रापासून बहुत प्रकारे उपदेश मिळून त्याची स्वधर्मावर पूर्ण निष्ठा बसवी व त्याच्या गुणांचे व आचरणाचे यथाशक्ति अनुकरण करण्याची त्यांना सर्व जगाच्या नियंत्याने बुद्धि द्यावी अशी मनापासून इच्छा करून हा ईशकृपेने कसाबसा तडीस गेलेला ग्रंथ मी समाप्त करितों.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

७०

REFBK-0000070